

РОЗДІЛ 1

Бібліотека Рішельєвського ліцею (1817–1865)

Історія Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова починається від часів існування Рішельєвського ліцею. Заснування навчального закладу ліцейського типу в Одесі згідно указу російського імператора Олександра I від 2 (14) травня 1817 р. стало важливою подією в історії міста та всієї Південної України і зайвий раз підкреслило значення Одеси не тільки як торгового, але й культурного, освітнього та наукового центру Новоросійського краю тодішньої Російської імперії.

Новий навчальний заклад в Одесі, створений на основі Комерційної гімназії та Благородного інституту¹ при активному сприянні колишнього вже на той час градоначальника Одеси та губернатора Новоросійського краю Армана Емануеля дю Плессі, герцога де Рішельє (1766–1822), був названий на його честь².

Урочисте відкриття Рішельєвського ліцею відбулось 7 (19) січня 1818 р.³ Ліцей в Одесі отримав свій Статут і штат, але роботу довелось починати зі зміцнення матеріальної бази ліцею. Місцева адміністрація домоглась його фінансування державним казначейством, але все ж його стабільне функціонування забезпечувалось здебільшого приватними пожертвами⁴. На початковому етапі свого існування ліцей був підпорядкований Харківському навчальному округу та Імператорському Харківському університету (до 15 квітня 1823 р.)⁵.

В історії Рішельєвського ліцею можна виділити два великі етапи, пов'язані з його статусом у системі навчальних закладів Російської імперії: 1) 1817–1837 рр. – привілейована середня школа з елементами вищої освіти; 2) 1838–1865 рр. – школа змішаного типу, орієнтована на університетський рівень викладання. Бібліотека Рішельєвського ліцею трансформувалася разом із навчальним закладом, частиною якого вона була, змінювались підходи до організації бібліотечної справи та формування фондів книгозбірні.

Глава 1. Джерела формування бібліотеки

Бібліотека Рішельєвського ліцею, як необхідний атрибут навчального закладу, бере свій початок у книгозбірнях Комерційної гімназії та Благородного інституту, фонди яких перейшли до ліцейського книжкового зібрання. Про склад попередників книжкового зібрання Рішельєвського ліцею – фондів вище названих бібліотек – йде мова у роботі М. І. Ленца, який використовував архівні матеріали справ Канцелярії попечителя Одеського навчального округу, що до теперішнього часу в Державному архіві Одеської області не збереглися. Серед перших книжкових придбань Комерційної гімназії фігурує купівля у 1805 р. директором цього навчального закладу П. Вольсеєм франкомовних видань вартістю 775 руб., двох глобусів та чотирьох великих карт за 40 руб. М. І. Ленц наводить дані стосовно кількісного складу бібліотечного зібрання Комерційної гімназії. У 1808 р. бібліотека налічувала 37 книг (13 од. – французькою, 24 од. – російською мовами) та ті ж два глобуси. У 1810 р. бібліотечний фонд гімназії був розширений до 70 назв у 100 томах; 1 січня 1814 р. до фондів бібліотеки входило 140 книг, 5 ландкарт та два глобуси; 10 серпня 1814 р. налічувалось два глобуси, 3 таблиці, 24 назви книг у 130 одиницях, з них – 78 одиниць періодичних видань, промов з урочистих зібрань та лекцій викладачів Харківського університету⁶, декілька примірників «Українсько-го вестника»⁷.

Значна кількість примірників, що відносяться до «доліцейської ери», і зараз зберігається у фонді бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Серед них «История Таврии» С. Сестренцевича-Богуша (СПб., 1806), «Elémens de Grammaire générale appliqués a la langue Française» Р.-А. Сікара (М., 1807), «Правила поезии» абата Бате (СПб., 1808) у скороченому російському перекладі Г. П. Буніной, «Сочинения» В. П. Петрова в трьох частинах (СПб., 1811), «Зырянская грамматика» А. Ф. Фльорова (СПб., 1813), «Купеческая арифметика» В. С. Кряжева (М., 1811), «Начальные основания теоретической и практической геометрии» М. В. Розіна (СПб., 1806), «Рассуждение о красноречии Священного Писания и о том, в чем состоит богатство, обилие, красота и сила российского языка и какими средствами оный еще более распространить, обогатить и усовершенствовать можно» О. С. Шишкова (СПб., 1811) тощо. На всіх книгах з бібліотеки Комерційної гімназії знаходиться запис її другого директора І. М. Флуки: «Для библиотеки Одесской коммерческой гимназии ... Директор Флуки». За думкою М. І. Ленца бібліотечне зібрання Комерційної гімназії представляло випадковий набір книг⁸. Стосовно бібліотеки Благородного інституту в Одесі ніяких відомостей не збереглося, тому що, як писав дослідник, цей приватний навчальний заклад відомостей про учбові посібники нікому не надавав. Але М. І. Ленц припускав, що особливе піклування про Благородний інститут герцога Рішельє та графа Ланжерона, а також великі кошти, що сплачували вихованці, говорять про достатній рівень бібліотеки цього навчального закладу⁹. На жаль, архівні дані не можуть

підтвердити чи спростувати цю думку дослідника. Але у фонді Наукової бібліотеки Одеського університету збереглася невелика кількість примірників з написами: «Одессаго Благороднаго Института ... Директор Флуки». Наприклад, шеститомна «Історія євреїв» (Париж, 1744) Йосипа Флавія та «Вибране» з Тациту (Париж, 1756) французькою мовою, «Основи природознавства» (Майнц, 1801) С. Анселя німецькою мовою, періодичне видання «Украинский вестник» тощо.

Таким чином, основою бібліотеки Рішельєвського ліцею стала нечисленна учбова література перших навчальних закладів Одеси – Комерційної гімназії та Благородного інституту. Репертуар книг цих закладів досить типовий, представлений навчальними посібниками з дисциплін, що викладалися: історія, російська та французька мови, арифметика, геометрія, природознавство, закон Божий тощо. Але, разом з тим, присутні випадкові книжкові примірники, що ні в якому разі не відповідали учбовим планам цих навчальних закладів (наприклад, «Зырянская грамматика» народу комі А. Ф. Фльорова). Незначна кількість книг, що складала фонд бібліотеки, говорить про недостатність навчальних посібників для вихованців. Тому перед викладацьким складом Рішельєвського ліцею постало завдання розширити кількісний та якісний репертуар бібліотеки навчального закладу нового типу.

Глава 2. Комплектування фонду та каталоги

Централізована закупівля книжок. Книгообмін та безкоштовна розсилка книг. Переміщена література ліквідованих навчальних закладів. Пожертвування та дари приватних осіб. Каталоги.

Централізована закупівля книжок

На початку існування Рішельєвського ліцею чіткої організації роботи бібліотеки не було. Про фінансування бібліотеки у першому Статуті Рішельєвського ліцею написано, що «...пять седьмых частей дохода Лицея будут определены... на содержание церковей обоих исповеданий, греко-российского и римско-католического, дьячков и проч., на одежду воспитанников и мытье белья; на содержание стола, на дрова и свечи; на книги и другие учебные пособия...»¹⁰.

У тому ж Статуті представлений розподіл за спеціальностями та список дисциплін, які вивчали ліцеїсти. Це граматики (російська, латинська, грецька французька, італійська та німецька), закон Божий, словесність, риторика, географія, історія, філософія, математика, фізика, військові науки, мистецтва¹¹. Для забезпечення навчального процесу для всіх цих дисциплін викладачами замовлялись навчальні посібники¹².

Основним джерелом комплектування бібліотеки ліцею в Одесі була централізована закупівля книг за рекомендацією Міністерства духовних справ та народної освіти (з 1824 р. – Міністерства народної освіти) Російської імперії¹³,

тому що «...преподавание в учебных заведениях было не произвольное, но по книгам, одобряемым самим Министерством»¹⁴.

Учебна література купувалася здебільшого у книжковому магазині Департаменту Міністерства народної освіти. Навчальні посібники закуповувались також у книжкових магазинах університетів Москви, Санкт-Петербургу, Харкова. Невдовзі після початку роботи Рішельєвський ліцей встановив зв'язки з відомими у Російській імперії книгопродавцями П. І. та І. П. Глазуновими, С. І. Селівановським, О. Л. Свешніковим, О. С. Ширяєвим, О. П. Смирдіним, А. О. Плюшаром¹⁵, А. Семеновом¹⁶, Г. І. Белим¹⁷ тощо. Серед комісіонерів книг для ліцею були й одеські книгопродавці І. М. Рубо¹⁸, Рудольф¹⁹, Й. Сорон²⁰.

Вже у лютому 1818 р. ліцей в Одесі, подібно університетам Російської імперії, отримав право пропуск книг без цензури, що надходили із-за кордону²¹. Постачальниками іноземної літератури були представники європейських книгопродавчих фірм Штюрцель²², Шміцдорф²³, Фосс²⁴, Дейбнер²⁵ та ін. У 1828 р. Рішельєвський ліцей (як і Ярославське Демидівське училище вищих наук та Гімназія вищих наук князя Безбородька) отримав право випускати книги та інші навчальні посібники із-за кордону за попередньої згоди Міністерства народної освіти²⁶.

Але контроль з боку представників Міністерства народної освіти існував достатньо суворий. Деякі примірники книг вилучалися з фондів бібліотек навчальних закладів. Наприклад, із бібліотеки Рішельєвського ліцею були вилучені переклад твору Й.-І. Фельбігера «О должностях человека и гражданина» (СПб., 1783)²⁷, праці Ф.-Г. Якобі «Психологія» та «Моральна філософія»²⁸, «Право естественное» О. П. Куніцина (1818–1820)²⁹, «Всеобщая история статистики», «Руководство по всеобщей статистики» К. Ф. Германа³⁰. Листування управителя Рішельєвського ліцею графа І. О. Вітта з Міністерством народної освіти було присвячено посиленню «надзора за привозимими в пределы России книгам на польском и других иностранных языках, дабы в числе их не могли распространяться сочинения вредные и запрещенные». «...Все книгопродавцы и содержатели библиотек обязаны были в заведениях своих иметь только те книги, кои значатся в каталогах, утвержденных Министерством внутренних дел приложением цензурной печати и надлежащею крепкою...» – таке було розпорядження щодо цензури друкованої продукції у бібліотеках Російської імперії³¹. Якщо до Одеської таможні потрапляли книги, невідомі за цензурними списками, то вони переходили до ліцейської книгозбірні, але ліцеїстам для читання не видавалися³².

Більшу частину літератури, що замовлялась ліцеєм, складали підручники та хрестоматії. Так, Правління Рішельєвського ліцею звернулось до московського книгопродавця П. І. Глазунова з проханням доставити книги та «прислать подробный список книгам по части математики, физики, военных наук, механики, гидравлики, химии, естественной истории, российских прав и коммерции, разумея отборнейших сочинителей»³³. Книгопродавця просили доставити праці Товариства любителів словесності, поему М. М. Хераскова «Чесменский бой», «Одиссею» Гомера, «Лузіаду» Л. Камоенса, «Енеїду» Вергілія

у перекладі М. Осипова та «другую на малороссийском наречии Котляревского», сатири Кантеміра, «Летописец российский архангелогородский», «Летописец турецкий и сарацинский» В. Дрехслера та російські літописи Нестора у перекладі А. Шлецера³⁴.

Бібліотечні фонди регулярно поповнювались періодичними виданнями, що замовлялись через Чернігівську, Санкт-Петербурзьку та Московську газетні експедиції³⁵. Серед газет та журналів були «Русский инвалид, или Военные ведомости», «Московские ведомости», «Санкт-Петербургские Сенатские объявления», «Вестник Европы», «Сын Отечества», «Благонамеренный», «Дух Журналов», «Соревнователь просвещения и благотворения», «Исторический, статистический и географический журнал», «Магазин натуральной истории», «Отечественные записки»³⁶, «Лесной журнал», «Математический журнал»³⁷, «Горный журнал»³⁸. На підставі циркулярного розпорядження від 9 вересня 1833 р. всі ліцеї Російської імперії повинні були передплачувати по три примірники «Журнала Министерства народного просвещения»³⁹.

Дуже велика увага приділялась поповненню ліцейської бібліотеки книгами духовного змісту. За рекомендацією міністра О. М. Голіцина, який був також і головою Російського Біблійного Товариства, потрібно було купувати подібну літературу, «дабы училищныя начальства имели попечение о всегдашнем запасе для каждого училища книг Священного Писания в хороших переплетах, каковыя всегда имеются в книгохранилищах Российского Библейского Общества, к которому можно обратиться...»⁴⁰. Тривало придбання книг духовного змісту й у подальшому. Наприклад, у 1830 р. у книжковій лавці типографії Синоду у Санкт-Петербурзі було придбано «Правильное исповидание Петра Могилы»⁴¹.

Але ліцей не завжди був у змозі придбати видання, що рекомендувались. Наприклад, коштів не вистачило на придбання за 300 рублів «коллекции литографированных портретов разных известных ныне в Отечестве нашем государственных мужей, ученых и художников» под названієм «Современники» петербургского художника Гиппиус»⁴².

Розгляд справи з приводу оплати за 200 примірників російського перекладу видання «О подражании Христу» Фоми Кемпійського між Рішельєвським ліцеєм та Харківським університетом продовжувався більш ніж 10 років. Рішельєвському ліцею не вдалося довести, що до його фондів потрапило тільки 100 примірників. Врешті-решт ліцей в Одесі був змушений сплатити за всі 200 примірників⁴³.

Ситуації з затриманням грошей за переслані книги траплялися з Рішельєвським ліцеєм ще не раз: архівні справи свідчать про затримку оплати за навчальні посібники книжковому магазину Департаменту Міністерства народної освіти, московському книгопродавцю Ширяєву тощо⁴⁴. Вочевидь, подібні проблеми стояли і перед іншими навчальними закладами Російської імперії. Це потребувало втручання Міністерства народної освіти, яке 24 серпня 1836 р. затвердило «Правила для записки в учебных заведениях прихода и рас-

хода книг и других учебных пособий»⁴⁵, які вимагали суворого нагляду з боку навчальних закладів щодо оплати за придбані книги.

Рішельєвський ліцей купував книги з дублетних фондів інших навчальних закладів. Наприклад, у 1850/1851 н. р. ліцеєм в Одесі було придбано значну кількість примірників з історії, старожитностей, зібрання дипломатичних актів, у тому числі стародруків, які у той час не зустрічались вже у продажу, з дублетів Імператорської Публічної Бібліотеки⁴⁶.

Викладачі Рішельєвського ліцею щорічно повинні були подавати списки книг, необхідних для викладання предметів навчального циклу ліцею. Особливо ретельно за цим почали слідкувати бібліотечні комітети ліцею у другій половині 40-х рр. XIX ст.⁴⁷

Цікаво прослідкувати, який був мовний склад книг ліцейської бібліотеки: «Черновик ведомости о приобретении в 1846 г. разных книг для основной библиотеки Ришельевского лицея» говорить про те, що в цьому році до книгозбірні потрапило 5675 примірників. З них російською мовою 1785 примірників (31 %), французькою – 1161 (20 %), німецькою – 1644 (29 %), латиною – 600 (11 %), грецькою – 137 (2 %), англійською – 27 (0,5 %), італійською – 85 (1,5 %), польською – 62 (1 %), чеською – 1 (0,02 %), датською – 3 (0,05 %), сербською – 3 (0,05 %), армянською – 1 (0,02 %), турецькою – 2 (0,04 %), волоською – 1 (0,02 %), алеутсько-ліственською – 4 (0,7 %), франко-німецько-латинською – 159 (2,8 %) ⁴⁸. Основна частина придбаних книг була російською, німецькою та французькою мовами.

У перші роки існування Рішельєвського ліцею значна кількість книг була з гуманітарних дисциплін: підручники та хрестоматії з грецької та латинської мови, навчальні посібники з російської мови тощо. Це свідчить про загальногуманітарну спрямованість освіти в ліцеї в Одесі на початковому етапі його існування. З ускладненням структури Рішельєвського ліцею (розподіл навчального закладу на три відділення – юридичне, фізико-математичне та камеральне) змінювався і бібліотечний фонд, у складі якого збільшилась кількість книг природничого, економічного та технічного змісту, які замовлялись ліцейськими викладачами для забезпечення викладання навчальних курсів.

Книгообмін та безкоштовна розсилка книг

Важливим джерелом комплектування бібліотеки Рішельєвського ліцею був книгообмін та безкоштовна розсилка книг на користь ліцейської бібліотеки науковими, науково-дослідними та навчальними закладами.

Серед учасників книгообміну з Рішельєвським ліцеєм можливо виділити декілька груп. Це вищі та середні навчальні заклади, різноманітні підрозділи міністерств (здебільшого – Міністерства народної освіти), наукові та релігійні товариства, науково-дослідні установи як Російської імперії, так і закордонні.

Вищі навчальні заклади Російської імперії часто віддавали дублетні примірники зі своїх фондів для наповнення бібліотек інших навчальних закладів

держави. Серед вишів, що надавали книги Рішельєвському ліцею – майже всі навчальні заклади цього типу, що функціонували у той час у Російській імперії: Санкт-Петербурзький університет, Московський університет, Московська духовна академія, Харківський університет, Казанський університет, Університет Св. Володимира у Києві, Віленська медико-хірургічна академія, Віленська католицька академія, Дерптський університет, Головний педагогічний інститут у Санкт-Петербурзі.

Участь у книгообміні брали й елітарні навчальні заклади (ліцеї) та гімназії Російської імперії: Ярославський Демидівський ліцей, Ніжинський юридичний ліцей князя О. А. Безбородька, Ризька, Тифліська, Мітавська та Ревельська гімназії.

Серед примірників, що були передані Рішельєвському ліцею з навчальних закладів, превалювали різноманітні «Промови», «Огляди» та «Урочисті акти», що підбивали підсумки роботи навчального закладу за учбовий рік. До теперішнього часу в бібліотеці Одеського національного університету з часів Рішельєвського ліцею зберігаються «Обозрения лекций, преподаваемых в Виленской Медико-хирургической академии», «Обозрения лекций, преподаваемых в Виленской римско-католической Духовной академии», «Обозрения преподавания в императорском Казанском университете», «Обозрения преподавания наук в Лицее князя Безбородко», «Обозрения преподавания наук в Московском университете», «Обозрения преподавания предметов в Императорском Харьковском университете», «Обозрения публичных преподаваний в Московском университете», «Краткие обозрения состояния Императорского Санкт-Петербургского университета и его округа», «Записки Императорского Санкт-Петербургского университета» тощо за різні роки. Усі вони були безкоштовно передані в рамках книгообміну. Також практикувалась передача наукових праць викладачів навчальних закладів, частіше всього магістерських дисертацій⁴⁹.

Для запису переданих безкоштовно до Рішельєвського ліцею примірників у каталогах бібліотеки навчального закладу в Одесі були відокремлені спеціальні підрозділи: Харківський університет; Санкт-Петербурзький університет та Олександрівський ліцей; Московський університет; Казанський університет; Демидівський ліцей; Університет Св. Володимира; Ревельська, Ризька, Мітавська та Тифліська гімназії; Дерптський університет; Педагогічний університет; Ліцей кн. Безбородька; Горигорецький землеробський інститут⁵⁰.

Основною науково-дослідною установою, яка надсилала Рішельєвському ліцею свої видання, була Імператорська академія наук (з 1836 р. – Імператорська Санкт-Петербурзька академія наук) та її підрозділ «Відділення російської мови та словесності» (Отделение русского языка и словесности). Серед переданих примірників здебільшого були «Mémoires de l'Académie imperiale des sciences de St. Petersbourg», «Bulletin de l'Académie impériale des sciences de St. Petersbourg», «Извлечения из протоколов первых заседаний Второго отделения Императорской Академии наук» тощо⁵¹.

Серед наукових товариств – учасників книгообміну – Московське товариство дослідників природи (Московское общество испытателей природы), Імператорське вільне економічне товариство (Императорское Вольное экономическое общество), Одеське товариство історії та старожитностей (Одесское общество истории и древностей), Російське географічне товариство (Русское географическое общество), Королівське Копенгагенське наукове товариство Північних Антикваріїв (Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab), Фінське товариство наук та літератури (Societas Scientiarum Fennica).

Наукові товариства активно передавали свої періодичні видання до бібліотеки Рішельєвського ліцею: «Бюллетень Московского общества испытателей природы», «Труды Императорского Вольного Экономического Общества», «Записки Одесского общества истории и древностей», «Записки Императорского Русского географического общества», «Acta Societatis scientiarum Fennicae», «Mémoires de la Société royale des antiquaires du Nord»⁵² тощо.

Передавали до Рішельєвського ліцею учбову літературу для викладання навчальних дисциплін і міністерства Російської імперії та їхні підрозділи. У Рішельєвському ліцеї кількість подібних видань збільшилась у зв'язку з розділенням навчального закладу на окремі відділення за Статутом 1837 р. та відкриттям нових кафедр. Особливо це стосувалось предметів юридичного, економічного та сільськогосподарського напрямків⁵³. Основним учасником книгообміну було Міністерство народної освіти. Активну участь брали також Міністерство юстиції, Корпус гірських інженерів Міністерства фінансів (Корпус горных инженеров Министерства финансов), Департамент зовнішньої торгівлі Міністерства фінансів (Департамент внешней торговли Министерства финансов), Департамент сільського господарства Міністерства державного майна (Департамент сельского хозяйства Министерства государственных имуществ).

Імператорська Публічна бібліотека у Санкт-Петербурзі розсилала по бібліотеках держави каталоги книг та рукописів, що зберігались в її фондах⁵⁴.

Рішельєвський ліцей, хоча сам ще не був активним учасником книгообміну, отримував від різноманітних закладів дублетні примірники учбової літератури.

Переміщена література ліквідованих навчальних закладів

Цікавий епізод в історії бібліотеки Рішельєвського ліцею – надходження до її фондів частини книгозбірні Віленської медико-хірургічної академії, що потрапила до Одеси внаслідок поступової ліквідації вищої школи Великого князівства Литовського після польського повстання 1830–1831 рр.

18 березня 1843 р. до Рішельєвського ліцею надійшла пропозиція міністра народної освіти С. С. Уварова відібрати необхідні видання за двома каталогами бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії «по части естественных наук и математики и по части словесности древних писателей,

філології, нумизматики, бібліографії»⁵⁵. У пропозиції говорилося, що для Рішельєвського ліцею можна вибрати будь-які необхідні книги, крім підібраних вже для Дерптського та Казанського університетів.

Для відбору книг Радою Рішельєвського ліцею було створено комісію, до складу якої увійшли викладачі – професор латинської словесності, завідувач основною бібліотекою П. В. Беккер та ад'юнкт, викладач права В. А. Линовський⁵⁶. Протягом місяця комісія працювала над підбором книг, необхідних для роботи ліцею, в результаті чого вибрала «... все те книги, которых нет в библиотеке лицея, или же имеются, но не полные сочинения ...»⁵⁷. Для потреб Рішельєвського ліцею із запропонованих каталогів Віленської медико-хірургічної академії комісією було відібрано 373 найменування: «175 сочинений по части естественных наук и математики и 198 сочинений по части словесности древних писателей, филологии, нумизматики, библиографии»⁵⁸.

11 вересня 1843 р. із Вільно до Одеси було привезено чотири ящики з книгами бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії вагою п'ятдесят шість пудів (тобто більше 900 кг). За перевезення Рішельєвський ліцей виплатив з економічних сум сто п'ятдесят один рубль шістдесят шість копійок⁵⁹.

Протоколи засідань Ради та Правління Рішельєвського ліцею свідчать про досить довгу процедуру передачі та оформлення книг з Віленської медико-хірургічної академії до Рішельєвського ліцею (березень–грудень 1843 р.). Але ці джерела не дають відповіді на питання про те, які саме примірники надійшли до основної (фундаментальної) бібліотеки ліцею, тому що фонд Одеського обласного архіву постраждав під час окупації міста у 1941–1944 рр., і чимало архівних матеріалів зникло. У числі інших було втрачено справу «Об отобрании для лицея книг по каталогу библиотеки Виленской медико-хирургической академии» на шістдесяті аркушах, зафіксовану в описі фонду № 44 за 1843 рік.

Книги з Віленської медико-хірургічної академії у фонді Наукової бібліотеки Одеського університету вдалось виявити *de visu*. На теперішній час кількість їх складає 123 найменування у 282 одиницях. Майже на всіх примірниках з цієї книгозбірні знаходиться штамп: BIBLIOTH. ACADEM. VILNENSIS, який засвідчує про приналежність книг попередниці Віленської медико-хірургічної академії – Віленської єзуїтської академії. Присутні на книгах і інші штампи: Ex Bibliotheca Universitatis Vilnensis; BIBLIOTH. INSTIT. MEDICI VILNENSIS. Часто на книгах можна знайти й різні записи, що свідчать про історію побутування того чи іншого примірника.

Так, на титульному аркуші «Нового греко-латинського лексикону» німецького філолога Івана Скапули (бл. 1540 – бл. 1600), виданого в Базелі у 1580 р.⁶⁰, читаємо запис латинською мовою: «Inscriptus Catalogo Collegii Vilnensis Societatis Jesu; Bibliothecae magnae» (Писаний каталог Віленського колегіуму Товариства Ісуса; Основної бібліотеки).

Титульний аркуш примірника праць давньогрецького філософа Плутарха (бл. 45 – бл. 127), що вийшли в світ у Франкфурті-на-Майні в 1599 р.⁶¹, су-

проводжується таким записом: «Bibliothecae magnae ad usum Philoso[phorum]; Collegii Vilnas Societatis Jesu ... Illustrissimi Domini Casimiri Sapieha Protocancellarij M.D.L.» (Основна бібліотека для користування філосо[фів]; Віленського колегіуму Товариства Ісуса ... Ясновельможного Пана Казимира Сапєги Протоканцлера В[еликого] К[нязівства] Л[итовського]). Записи подібного змісту («Bibliothecae magnae; Collegii Vilnensis Soc. Jesu. Dono ... Casimiri Sapieha Procancil. M.D.L.» Основна бібліотека; Віленського колегіуму Товариства Ісуса; Подаровано Казимиром Сапєгою Протоканцлером В[еликого] К[нязівства] Л[итовського]) також присутні й на третій частині збірки «Автори життєписів Августів», виданого у Лейдені в 1632 р.

Ці примірники – частина Ружанської книгозбірні відомого роду білорусько-литовських магнатів Сапєг – були подаровані бібліотеці Віленської єзуїтської академії підканцлером литовським Казимиром Леоном Сапєгою (1609–1656) ще в 1645 р. для юридичного факультету. Цей дар нараховував 3 тисячі книг, серед яких були рідкісні інкунабули та багато світської літератури⁶². При реорганізації вищої школи Великого князівства Литовського частина примірників з Ружанської книгозбірні залишилась у Віленській медико-хірургічній академії, а згодом потрапила до Рішельєвського ліцею в Одесі.

Привертає до себе увагу ще один блок видань з бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії – це книги з колекції Яна Снядецького. Примірники супроводжуються штампом «Z DARU ASTR. OBS. IANA SNIADOCKIEGO 1830», а також екслібрисами «Joannis Sniadecki», «Jean Baptiste Sniadecki», «John Sniadecki». Ян Батист Владислав Снядецький (1756-1830) – один з найвідоміших вчених польського Просвітництва, астроном, математик, філософ і педагог. Працював у Вільно з 1806 р., був ректором Віленського університету в 1807–1815 рр., там же був директором астрономічної лабораторії. У 1835 р., після смерті вченого, бібліотека Віленської медико-хірургічної академії отримала в дар його книжкову колекцію. Зібрання складалося приблизно з 700 томів книг XVI–XIX ст. латинською, польською, французькою, російською, німецькою та англійською мовами. Це були книги з історії філософії, класичної філології, теології, мовознавства та природничих наук. Велика частина книг з колекції Снядецького перейшла до Імператорського університету Святого Володимира в Києві⁶³. У складі бібліотеки Рішельєвського ліцею зараз виявлено 18 назв у 23 томах з колекції цього відомого вченого. Серед них твори Корнелія Тацита (Париж, 1805), комедія Вільяма Шекспіра «Багато галасу з нічого» (Лондон, 1776), «Втрачений рай» Джона Мільтона (Лондон, 1750), трактат з навігації французького дослідника та мандрівника П'єра Бугера «Про маневрування судів, або Трактат з механіки та динаміки» (Париж, 1757), а також роботи з астрономії, філософії та архітектури. Записи на деяких виданнях свідчать про те, що раніше ці книги знаходилися в книгозбірні Краківського університету: Musee Mathematici Universitatis Cracovensis (Математичного Музею Університету Краківського).

У складі книг з Віленської медико-хірургічної академії присутні й видання, надруковані в Москві та Санкт-Петербурзі. Це свідчення приєднання

земель Великого князівства Литовського до Російської імперії та включення Віленської академії до сфери контролю вищих органів Російської імперії. Серед подібних видань – періодика, зокрема, «Журнал Министерства народного просвещения» (1836–1841 рр.) та «Санктпетербургский журнал» (1804–1809 рр.), «Полное собрание всех сочинений в стихах и прозе» О. Сумарокова (Москва, 1787), видання Товариства любителів вітчизняної (російської) словесності «Собрание образцовых русских сочинений и переводов в прозе» (СПб., 1815), «Сочинения и переводы» П. Макарова (СПб., 1817) та твір Д. Хераскова «О знаменитости Переяславля Залесского в древние и новые времена и шестое воскресенье в Переяславле Залесском» (СПб., 1820).

Документи, згідно з якими до Рішельєвського ліцею потрапила частина книг з Віленської медико-хірургічної академії, свідчать про те, що тільки цьому ліцею, який юридично ще не був вищим навчальним закладом, поряд з університетами (Харківським, Казанським, Дерптським та університетом Святого Володимира у Києві) було запропоновано взяти участь у розподілі майна вищих навчальних закладів Речі Посполитої, ліквідованих внаслідок польського повстання 1830–1831 рр. Це, крім усього іншого, свідчить про те місце, яке займав Рішельєвський ліцей у системі освіти Російської імперії, та про його поступове перетворення на вищий навчальний заклад.

Таким чином, книги з Віленської медико-хірургічної академії в складі бібліотеки Рішельєвського ліцею – не випадкові розрізнені надходження, а відображення політики уряду Російської імперії з розподілу спадщини вищої школи Великого князівства Литовського як частини Речі Посполитої між навчальними закладами держави. Книжковий масив, що надійшов до Одеси з Вільно в 1843 р., значно поповнив бібліотечне зібрання Рішельєвського ліцею.

Пожертвування та дари приватних осіб

Рішельєвський ліцей та його бібліотека з перших днів свого існування стали об'єктом благодійності представників різних соціальних верств населення як Одеси та Російської імперії, так й іноземців. Як зазначалося 13 листопада 1835 р. в «Одеському віснику»: «... Многия частныя лица, одушевляемые усердием к успехам просвещения в нашем Крае, делали пожертвования разного рода в пользу учебных заведений Одесского округа...»⁶⁴. Імена жертводавців стали друкуватися на сторінках місцевої преси, що піднімало статус дарувальника в очах громадськості, роблячи добродійність престижною і привабливою⁶⁵.

Початок великим грошовим жертвам на закупівлю книг для нового навчального закладу було покладено саме герцогом Арманом Еммануелем дю Плессі де Рішельє – ініціатором створення ліцею в Одесі. Рішельє виїхав із міста восени 1814 р., щоб стати прем'єр-міністром Франції після реставрації Бурбонів, але не перестав слідкувати за долею Одеси та Новоросійського краю, які більше десяти років перебували під його керуванням. На придбання книг для створеного в Одесі нового навчального закладу герцогом було

пожертвувано 15 тисяч франків⁶⁶ (Додаток 1). Перший директор Рішельєвського ліцею абат Домінік-Шарль Ніколь (1758–1835) також пожертвував на потреби бібліотеки 5 тис. 938 франків 49 сантимів, свою зарплатню за рік⁶⁷ (Додаток 2). Саме на ці гроші – 20938 франків 49 сантимів – у Парижі останнім і було куплено «...богатое собрание книг эллино-греческих, латинских и французских...»⁶⁸.

З упевненістю можна сказати, що герцогом Рішельє в 1817 р. були передані ліцею тільки гроші на придбання книг для бібліотеки. Таким чином, твердження про те, що Рішельє передав свою особисту бібліотеку на користь ліцею в Одесі не знаходить документальних підтверджень. На жаль, відсутні будь-які архівні документи, які могли б допомогти відокремити придбані у Парижі на гроші Рішельє та абата Ніколя примірники із загального масиву ліцейської літератури. У зв'язку з цією проблемою хотілося б звернути увагу на тритомник творів Софокла «Сім трагедій» за редакцією Р. Брунке, надрукований у Страсбурзі в 1786–1789 рр. На верхній і нижній кришках палітурки всіх трьох томів присутній суперекслібрис Імператорського університету Франції та Загальних змагань ліцеїв Парижа: UNIVERSITÉ IMPÉRIALE. CONCOURS DES LYCÉES DE PARIS. Імператорський університет Франції у 1803–1815 рр. проводив конкурси ліцеїстів із перекладу грецької та латиномовних творів античних авторів французькою мовою. Примірник із бібліотеки Рішельєвського ліцею входить у перший рукописний каталог бібліотеки, складений П. О. Симоновичем у 1829 р., під номером 821⁶⁹. Можемо припустити, що видання трагедій Софокла було куплено абатом Ш.-Д. Ніколем у Парижі влітку–восени 1817 р. для бібліотеки нового навчального закладу в Одесі – Рішельєвського ліцею – в числі інших книг і періодичних видань.

Грошові пожертвування на користь бібліотеки, здебільшого, були поширені в перші роки після заснування ліцею (Додаток 3). Звичайно, не всі дарувальники могли передати великі суми. Дані Одеського обласного архіву свідчать про цілу низку дрібних пожертвувань, які надійшли до ліцею. Один з жертводавців, член-кореспондент Вільного товариства любителів російської словесності в Санкт-Петербурзі І. Г. Морозов писав: «Внимая доброму вашему намерению в приглашении родителей воспитанников к пожертвованию на покупку российских книг в лицее, как для юных питомцев, так и для самых начальников лицея, имею честь препроводить при сем к вам, Милостивый Государь мой! ... на покупку потребных книг 100 [рублей] денег ...»⁷⁰. Архівні дані свідчать і про більш дрібні пожертви, наприклад, пані Скальковська⁷¹ та пані М. І. Кордовська⁷² передали на користь ліцейської бібліотеки по 50 рублів. Протягом 1819 р. на ліцейську бібліотеку було пожертвувано 2110 рублів асигнаціями⁷³.

Книжкові дари, що надходили до ліцейської бібліотеки від приватних осіб, на відміну від грошових пожертвувань, несуть із собою уявлення самого дарувальника про те, якими книгами повинні користуватися викладачі та студенти даного навчального закладу при вивченні тієї чи іншої дисципліни.

Ціла плеяда викладачів Рішельєвського ліцею передавала книги до бібліотеки навчального закладу. Відомо, що в 1821 р. дар другого директора Рішельєвського ліцею Ремі Жиле (1776–1849) на користь ліцею склав 150 найменувань іноземних книг і три картини⁷⁴.

Член Московського товариства історії та старожитностей російських Микола Никифорович Мурзакевич (1806–1883), який працював викладачем, а потім і директором Рішельєвського ліцею, протягом 1835–1848 рр. неодноразово передавав свої наукові праці для потреб ліцею. Серед них можна назвати шість примірників видання «*Descriptio nummorum veterum graecorum atque romanorum qui inveniuntur in museo N. Murzakewicz*» (Одеса, 1835). Правління Рішельєвського ліцею прийняло для бібліотеки один примірник видання, а решту розпорядилось розподілити між навчальними закладами Одеського округу⁷⁵. У своїй автобіографії М. Н. Мурзакевич відзначав: «У квітні 1837 р. надрукував «Историю гемузских поселений». Книга моя, надрукована за власний рахунок, обійшлася у 700 рублів, доставивши ж прибутком 125 руб. Частину примірників роздав безкоштовно...»⁷⁶. У фонді бібліотеки Одеського національного університету зберіглася праця М. Мурзакевича зі штампом Рішельєвського ліцею та дарчим написом: «В Библиотеку Воспитанников Рижельевского Лицея. Николай Мурзакевич». Ще кілька видань були передані істориком на користь бібліотеки ліцею в 1836 р.: чотири примірники «*Географической карты древних эллинских поселений при берегах Черного и Азовского морей*» (Одеса, 1836), два примірники «*Аллегорий и басен*» О. Стурдзи (Одеса, 1834)⁷⁷ та один – «*Сказаний современников о Димитрие Самозванце*» (СПб., 1831–1834), виданий М. Г. Устряловим⁷⁸.

Одним із дарувальників ліцейської бібліотеки виступив викладач російської словесності та літератури, член Одеського товариства історії та старожитностей (з 1842 р.), член Імператорського Російського географічного товариства, член-кореспондент Археологічного товариства в Санкт-Петербурзі та Сербського літературного товариства в Белграді Костянтин Петрович Зеленецький (1812–1858). К. П. Зеленецький навчався у Рішельєвському ліцеї, а в 1833 р. був направлений за рахунок ліцею до Московського університету. Після отримання ступеня магістра словесних наук К. П. Зеленецький повернувся до Одеси та у 1837 р. став викладачем ліцею. Протягом 1838–1848 рр. бібліотеці ліцею ним було подаровано 38 назв у 55 томах⁷⁹. Значна частина цих дарів – праці самого К. П. Зеленецького. У їх числі перша друкована праця дарувальника – «*Опыт исследования некоторых теоретических вопросов*» (Москва, 1835–1836), а також «*Изследование о реторике*» (Одеса, 1846), «*О языке церковно-славянском*» (Одеса, 1846) та інші. Рада Рішельєвського ліцею неодноразово висловлювала свою вдячність К. П. Зеленецькому за подаровані книги, а щодо одного з дарів, то було відзначено, що твір В. О. Яковлева «*О красноречии в России до Ломоносова*» (Харків, 1838) відноситься до дуже рідкісних видань, за що дарувальнику оголошується особлива подяка⁸⁰. Крім того, значну частину дарів К. П. Зеленецького складали офіційні видання, що виходили за активної участі викладачів Рішельєвського ліцею, такі як

«Новороссийский календарь» за 1832–1844 рр., а також чисельні «Промови» викладачів на офіційних зборах за 1838–1844 рр.⁸¹ Внесок К. П. Зеленецького у наповнення фонду бібліотеки Рішельєвського ліцею був особливо відзначений в «Исторической записке о состоянии и действиях Ришельевского лицея» за 1848–849 рр.⁸².

Викладач практичного судочинства, державних і цивільних законів Володимир Альбертович Линовський (1818–1863) 4 листопада 1842 р. звернувся до Ради Рішельєвського ліцею з проханням прийняти в дар від нього на користь ліцейської бібліотеки 40 творів, виданих у XVII–XIX ст.⁸³ Крім його власних творів до книжкового дару входять «Краткая еврейская грамматика» Г. П. Павського (СПб., 1818), відбиток статті «Об участии и значении Киева в общей жизни России» М. О. Максимовича, видання невідомого автора в двох частинах «Храм правосудия, или Зрелище судебных делопроизводств, примечательных тяжб и открытых преступлений» (М., 1803), «Опытный садовник, или Замечания для жителей южных стран России о садоводстве» В. О. Льовшина (СПб., 1817) та багато іншого. На деяких книгах із дару В. А. Линовського виявлені власницькі записи, наприклад, на «Скороченій політичній збірці» німецького вченого XVII ст. Данієля Клазена (Хельмштадт, 1675), виданої латинською мовою та «Начальных основаниях всеобщей естественной юриспруденции» Данієля Неттельбладта (М., 1770).

Книжковий дар у кількості 43 найменувань видань у 52 томах отримала ліцейська бібліотека у 1862 р. від відомого археолога, директора Рішельєвського ліцею Павла Васильовича Беккера (1808–1881)⁸⁴. Велика частина дару П. В. Беккера є власними працями дарувальника: «Материалы для древностей г. Томи и соседних ему приморских городов Понта Эвксинского» (Одеса, 1859), «Гражданский быт тиритов при римских императорах» (Одеса, 1849), «Берега Понта Эвксинского от Истры до Борисфена в отношении к древним колониям» (Одеса, 1851), а також значна кількість книг і періодичних видань німецькою мовою. Як дар до ліцейської бібліотеки потрапили нотні видання творів європейських композиторів XVIII–XIX ст., серед яких не тільки найвизначніші майстри (Бетховен, Мендельсон-Бартольдї, Моцарт, Гайдн та інші), а й так звані «композитори другого ряду» (Рис, Вейт, Ліндпрайтнер тощо)⁸⁵.

Звичайно, не всі викладачі Рішельєвського ліцею робили великі дари на користь його бібліотеки. Архівні фонди зберегли відомості й про разові дари співробітників ліцею: наприклад, у 1842 р. професор Інституту східних мов при Рішельєвському ліцеї Василь Васильович Григор'єв (1816–1881) пожертвував на користь основної (фундаментальної) бібліотеки примірник своєї дисертації «О достоверности ярлыков, данных ханами Золотой Орды русскому духовенству» (Москва, 1842)⁸⁶, в 1847 р. викладач філософії Йосип Григорович Міхневич (1809–1885) подарував бібліотеці ліцею два примірники своєї праці «Опыт постепенного развития главных действий мышления, как руководство для первоначального преподавания логики» (Одеса, 1847)⁸⁷, в 1851 р. ад'юнкт права Семен Вікентійович Пахман (1825–1910) – два примір-

ники своєї магістерської дисертації «О судебных доказательствах по древнерусском праву» (Москва, 1851)⁸⁸, колишній бібліотекар ліцею, професор історії Філіп Карлович Брун (1804–1880) у 1861 р. передав у дар ліцею дві праці свого покійного брата Генріха Карловича Бруна (1806–1854), теж викладача ліцею: «Руководство к политической арифметике» (Одеса, 1845), відзначене Академією наук Демидівською премією, та «Руководство к вариационному исчислению» (Одеса, 1848)⁸⁹, а майбутній визнаний хімік та фізик, на той час ще простий викладач гімназії при Рішельєвському ліцеї, Дмитро Іванович Менделєєв (1834–1907) – примірник своєї дисертації «Изоморфизм в связи с другими отношениями кристаллической формы к составу» (СПб., 1856), на форзаці якого є дарчий напис автора: «Ришельевскому Лицею служащий в нем Д. Менделеев. Одесса 1856. 5 августа».

Опікувався наповненням бібліотеки Інституту східних мов, що входив до складу Рішельєвського ліцею у 1837–1855 рр., його перший професор В. В. Григор'єв. У 1844 р. він подарував примірник свого перекладу праці персидського історика Хондемїра «История монголов. От древнейших времен до Тамерлана» (СПб., 1834), своє дослідження «Обзор политической истории хазаров» (СПб., 1835) та переклад Мірзи Джафара Топчибашева російською мовою віршів з турецької та персидської «На памятник императору Александру I» (СПб., 1835)⁹⁰.

Об'єктом благодійності виступала й студентська бібліотека Рішельєвського ліцею. Спеціальна бібліотека для студентів була створена у Рішельєвському ліцеї у 1838 р. До складу її входили навчальні посібники та підручники, що використовувалися ліцеїстами для навчання різним предметам за програмою. Книг не вистачало, тому викладачі, які добре обізнані з цією проблемою, намагалися наповнювати студентську бібліотеку власними силами. Наприклад, старший викладач Рішельєвської гімназії при ліцеї Григорій Іванович Хрісохоос-Феодоріді передав для студентської бібліотеки 10 примірників своєї хрестоматії з грецької мови⁹¹.

Особливу групу дарувальників складають колишні студенти Рішельєвського ліцею, їхні батьки та інші родичі. Дані архіву Одеської області свідчать про декілька подібних дарів. Наприклад, у 1835 р. батько колишнього вихованця Рішельєвського ліцею купець Дмитро Деллаво (Деллао?) приніс у дар ліцейській бібліотеці одну книгу в подяку за навчання його сина⁹². Никифор Федорович Покровський (1779–1838), попечитель Одеського навчального округу, у 1835 р. передав бібліотеці 31 найменування книг у 59 томах російською, грецькою, німецькою, латинською та французькою мовами, що раніше належали його покійному племіннику Миколі, вихованцю Рішельєвського ліцею⁹³.

Спеціально згадувався у «Щорічному акті Рішельєвського ліцею» дар французького дипломата та історика, пера Франції, графа Алексїса де Сен-Прї (1805–1851), колишнього вихованця Рішельєвського ліцею⁹⁴. Граф Сен-Прї незадовго до своєї смерті презентував ліцею авторську двотомну працю «Про королівську владу, починаючи від витоків до формування великих монархій Європи» (Париж, 1842)⁹⁵ з дарчим написом: «Au Lycée Richelieu à

Odessa Hommage d'un ancien Elève» (Рішельєвському лицюю Одеси від колишнього студента на знак поваги).

Мабуть, найпоказовішим, емоційно забарвленим, що найкраще пояснює прагнення передавати книги в фонд бібліотеки своєї alma mater, є невеликий дар колишнього студента Рішельєвського лицюю Миколи Івановича Хрустальова – чиновника особливої канцелярії генерал-губернатора Новоросійського краю, який закінчив лицей у 1828 р. М. І. Хрустальов переклав російською з італійської мови містико-дидактичний трактат Сільвіо Пелліко «Об обязанностях человека» (Одеса, 1835). Бібліотеці свого колишнього навчального закладу він пожертвував шість примірників перекладу. Звертаючись до директора лицюю, М. І. Хрустальов писав: «...Препровождая в дар Рижельевскому лицюю переведенное мною сочинение Сильвио Пеллико «Об обязанностях человека», я думал только выразить самую слабую искру признательности, которую питаю и вечно буду питать к этому Заведению. Выразить вполне это чувство для меня кажется невозможным. Скажите, чем, и когда заплачу я свой долг месту, которое, дав мне воспитание, дало вместе с тем все, что может устроить счастье целой моей жизни?...»⁹⁶.

Попечитель Одеського навчального округу Дмитро Максимович Княжевич (1788–1844) особливо активно опікувався бібліотекою Інституту східних мов (до речі, саме він розшукував та запрошував викладачів для відкриття цього навчального підрозділу). Спеціально для книгозбірні нового підрозділу Рішельєвського лицюю із Санкт-Петербурга він привіз примірник «Каталога находящихся в Азиатском Департаменте Министерства иностранных дел китайским и другим книгам и рукописям». Наступний великий дар Д. М. Княжевича бібліотеці Інституту східних мов – 31 каталог іноземних книг для довідок та два примірники каталогу книг китайською, маньчжурською, монгольською, тибетською та санскритською мовами⁹⁷. Також Д. М. Княжевич у 1840 р. передав для студентської бібліотеки чотири номери журналу «Маяк»⁹⁸.

Чиновники Новоросійського краю теж активно поповнювали бібліотеку навчального закладу. В архіві Одеської області збереглися дані про те, що надвірний радник і кавалер, міський голова Одеси (в 1831–1837 рр.) Олексій Іраклійович Льовшин (1779–1879) пожертвував на користь Рішельєвського лицюю у 1824–1833 рр. шість примірників своїх творів. Це «Письма из Малороссии» (Харків, 1816) та «Историческое и статистическое описание уральских казаков» (СПб., 1823)⁹⁹.

Відомий археолог, керченський градоначальник і колишній ад'ютант герцога Рішельє Іван Олексійович Стемпковський (1789–1832) передав бібліотеці лицюю в Одесі три примірники промови кардинала де Боссе на смерть Рішельє, примірник «Елегійних стансів» Лорана і свою працю «Исследование о местоположении древних греческих поселений на берегах Понта Евксинского» (Одеса, 1826)¹⁰⁰, присвячену археології Новоросійського краю.

Андрій Якович Фабр (1789–1863), управитель канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора М. С. Воронцова в 1833–1847 рр.,

видав свій переклад з французької мови «Арриана Перипла Понта Евксинского» (Одеса, 1836). Примірник книги був подарований А. Я. Фабром бібліотеці ліцею в 1836 р.¹⁰¹

Дарувальником бібліотеки ліцею виступив Аполлон Олександрович Скальковський (1808–1898) – відомий історик Новоросійського краю, голова Статистичного комітету в Одесі, один із засновників Одеського товариства історії та старожитностей. У 1838 р. в дар ліцею від А. О. Скальковського надійшло три примірники видань: двотомник «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730–1823» (Одеса, 1836–1838), «Первое тридцатилетие Одессы. 1793–1823» (Одеса, 1837) і невелика за обсягом робота «1812 год в Новороссийском крае» (Одеса, 1837)¹⁰². У 1848 р. Аполлон Олександрович подарував два примірники своєї чергової праці «Болгарские колонии в Новороссийском крае» (Одеса, 1848)¹⁰³. Всі його роботи були результатом археографічних експедицій по архівах різних установ Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній¹⁰⁴.

Члени різних наукових товариств також активно долучились до поповнення бібліотеки Рішельєвського ліцею. У 1821 р. знайомий герцога Рішельє Луї-Франсуа Боссе-Рокфор (1748–1824), кардинал, пер Франції та член Паризької Академії наук, пожертвував на користь ліцею тритомне видання своєї праці «Історія Фенелона»¹⁰⁵. У фонді Наукової бібліотеки Одеського університету вдалося виявити примірник з дарчим написом кардинала де Боссе Рішельєвському ліцею: «Offert au lycée Richelieu d'Odessa par le plus fidèle, le plus dévoué et le plus reconnaissant serviteur de M. Le duc de Richelieu. Le cardinal de Beausset» (Подаровано Одеському Рішельєвському ліцею найвірнішим, найвідданішим та найвдячним шанувальником пана герцога де Рішельє. Кардинал де Боссе).

Не оминув своєю увагою бібліотеку Рішельєвського ліцею і відомий граф-фоман, член Вільного товариства любителів словесності, наук і мистецтв граф Дмитро Іванович Хвостов (1757–1835). У 1824 р. бібліотеці Рішельєвського ліцею ним було подаровано два примірники творів Н. Буало-Депрео «Наука о стихотворстве в четырех песнях» (СПб., 1824) у перекладі самого дарувальника¹⁰⁶, у 1835 р. – «Маньчжурская песнь с перевода в прозе, переложенная стихами» (СПб., 1834). Результати своєї роботи запропонував бібліотеці Рішельєвського ліцею і Наркіз Іванович Тарасенко-Отрешков (1805–1873) – член Імператорського економічного товариства, який передав на користь ліцею примірник «Журнала общепользных сведений» за 1834 р.¹⁰⁷.

У 1842 р. бібліотека ліцею поповнилася важливим археографічним виданням. Архієпископ Катеринославський Гавриїл (Василь Федорович Розанов, 1781–1858) – член Одеського товариства історії та старожитностей, дослідник історії Південної України та Запоріжжя – за допомоги та підтримки М. Н. Мурзакевича видав за своєю редакцією працю «Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа» (Одеса, 1842), яка була подарована бібліотеці Рішельєвського ліцею¹⁰⁸.

Перший астроном Чорноморського флоту Карл Христофорович Кнорре (1801–1883), брат викладача Рішельєвського ліцею Фридриха Карла Кнорре, у 1847 р. передав у дар ліцейському зібранню примірник видання професора О. Н. Савича «Приложение практической астрономии к географическому определению мест» (СПб., 1845), відзначене Демидівською премією¹⁰⁹. У фонді бібліотеки Одеського національного університету виявлений і один примірник твору самого К. Х. Кнорре «О небесных картах, которых составление предпринято Берлинскою Академиею наук» (Миколаїв, 1836) з дарчим написом: «В библиотеку Ришельевского Лицея от сочинителя».

У 1847 р. титулярний радник Дмитро Кувчинський із Києва поштою надіслав до Рішельєвського ліцею примірник видання «Вывод о пароско-украинских и дунайских Трояновых валах, построенных не римским, а русским Трояном» з додаванням до неї рукописних зауважень¹¹⁰. Це наукова праця українського історика, колишнього ректора Університету Св. Володимира у Києві, члена Київської Археографічної комісії Михайла Олександровича Максимовича (1804–1873)¹¹¹. У передмові до видання вказаний відомий псевдонім М. О. Максимовича – Дмитрій Киянин. Крім того, при перегляді примірника з бібліотеки Рішельєвського ліцею *de visu* була виявлена рукописна помітка про стародавню Скіфію на чотирьох сторінках, яка підписана: «30 августа 1846 года Киев. Киянин». Треба сказати, що в архіві Одеської області наявні документи, що вказують на те, що таке ж видання надходило в дар від Дмитра Кувчинського до бібліотеки у 1846 р. за посередництва братів Олексі та Степана Островських¹¹².

На примірнику відомого альманаху «Русалка Днестровая», виданого у Буді в 1837 р. членами групи «Руська трійця» Маркіяном Шашкевичем, Іваном Вагилевичем та Яковом Головацьким, де опубліковані власні роботи видавців і переклади творів слов'янських авторів народною мовою, знаходиться дарчий напис Якова Федоровича Головацького (1814–1888): «В библиотеку Императорскаго Лицея в Одессе. Львов. 1859 Я. Ф. Головацкий».

Лондонське видання 1676 р. «Історії грецької війни в восьми книгах» давньогрецького історика Фукідида в англійському перекладі Томаса Гоббса з бібліотеки Рішельєвського ліцею супроводжується дарчим написом: «1857 года Декабря 9 дня Императорскаму Одесскаму Ришельевскаму Лицею в дар от помещика Ананьевскаго уезда, Надворнаго Советника Николая Гижицкаго». Микола Гнатович Гижицький (1794 – після 1870) був родичем відомої в Новоросійському краї родини меценатів Курісів, активним учасником різноманітних товариств, у тому числі дійсним членом (з 1857 р.) і бібліотекарем (1860–1865) Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії, дійсним членом Одеського благодійного товариства імені Св. Кирила і Мефодія.

Серед дарувальників – відома російська поетеса і перекладачка Ганна Петрівна Буніна (1774–1829), після смерті якої в її речах було виявлено примірник видання «Собрания стихотворений Анны Буниной» (СПб.,

1819)¹¹³ з дарчим написом: «В Библиотеку Одесского Ришельевского Лицея от Сочинительницы Приношение».

До 1842 р. відноситься книжковий дар власниці Благородного дівочого училища в Одесі, дочки статського радника Елеонори Буш. Лист дарувальниці на користь бібліотеки супроводжується списком з 15 найменувань видань у 18 томах. Автором усіх подарованих примірників був французький фахівець з морського і торгового права П'єр Буше¹¹⁴. Серед подарованих книг – підручники з історії та теорії комерції, морського права, а також переклад французькою мовою і коментарі до відомого середньовічного «Кодексу морських звичаїв».

Нечисленна група дарувальників – власники великих книжкових зібрань, які передали їх на користь бібліотеки ліцею. Найпершим з відомих великих приватних пожертвувань за всю історію існування бібліотеки Рішельєвського ліцею було книжкове зібрання відомого фізика й колишнього ректора Харківського університету Опанаса (Атанасіє) Івановича Стойковича (1773–1832). Старший син професора Стойковича Гонорій (Хонорій) Опанасович, власник готелю і значних територій в Бессарабії¹¹⁵, 18 вересня 1836 р. звернувся до попечителя Одеського навчального округу Н. Ф. Покровського з пропозицією передати особисту бібліотеку свого батька для потреб Рішельєвського ліцею і підлеглих йому навчальних закладів¹¹⁶. Передача книг відбувалася в два етапи. Каталог бібліотеки А. І. Стойковича у справах фонду Рішельєвського ліцею в архіві Одеської області не зберігся, але присутній рапорт завідувача основною бібліотекою ліцею Фрідріха Карла Кнорре. Згідно цього рапорту бібліотека Рішельєвського ліцею отримала в дар 951 твір у 1633 томах¹¹⁷. Перша частина дару докладно розписана бібліотекарем ліцею: «... французских сочинений – 43; томов 164; греческих 63; томов 72; латинских – 50; томов 72; немецких – 370, томов 572; русских – 130, томов 169; итальянских – 3, томов 31; переводов древних классикой на немецкий, французский и итальянский языки – 32, томов 56; разного содержания сочинений 7, томов 97; языкознания (грамматики, славяноведение и проч.) – 81». Друга частина дару складалася з трьох примірників по 100 томів періодичного видання «Летописи открытий и изобретений касательно домашнего и сельского хозяйства, искусств и сохранению здоровья, жизни людей и животных» за 1829 р.¹¹⁸. Книги з бібліотеки А. І. Стойковича не стали зберігатися окремою колекцією, а були розпорощені у фонді ліцейської бібліотеки.

Хрестоматійною є згадка про передачу на користь студентської бібліотеки Рішельєвського ліцею значної кількості книг відомим лікарем та педагогом Миколою Івановичем Пироговим (1810–1881), що керував Одеським навчальним округом у 1856–1858 рр. Відомості про акт благодійності стосовно бібліотеки студентів Рішельєвського ліцею згадуються в опису справ ДАОО; студентська бібліотека ліцею мала свій систематичний каталог, датований 1862 р.¹¹⁹. На жаль, сама справа про дар М. І. Пирогова не збереглася до сьогодні, але у спогадах колишніх вихованців Рішельєвського ліцею знаходяться відомості про те, що 9 вересня 1858 р. в подяку за велику книжкову пожертву ліцейсти попросили дозвіл М. І. Пирогова назвати Кабінет для читання студен-

тів його ім'ям¹²⁰. М. І. Пирогов подарував для студентської бібліотеки близько 1500 томів своєї власної книгозбірні. Разом із книгами до бібліотеки надійшов і його портрет з власноручним написом: «Люблю и уважаю молодость, потому что помню свою»¹²¹. У 1861 р. Рішельєвським ліцеєм був придбаний портрет М. І. Пирогова у повний зріст. Портрет колишнього попечителя Одеського навчального округу був повішений на стіні у залі ліцею «...в назидание обучающемуся юношеству»¹²².

У 1859 р. до ліцейської книгозбірні надійшла значна частина (468 творів) особистої книжкової колекції відомого ботаніка і ентомолога, почесного члена Петербурзької Академії наук, організатора і першого директора Нікітського ботанічного саду в Криму Християна Християновича Стевена (1781–1863)¹²³. Видання в основному були присвячені флорі Криму і Кавказу, а також питанням систематики рослин і комах. Рада Рішельєвського ліцею вирішила зберігати цей книжковий дар окремою колекцією¹²⁴.

Останнім значним книжковим надходженням до бібліотеки Рішельєвського ліцею був дар відомого філолога-славіста Віктора Івановича Григоровича (1815–1876), який поклав початок традиції формування іменних книжкових фондів у бібліотеці вже Новоросійського університету. Власне, книги призначалися для бібліотеки майбутнього університету в Одесі, куди В. І. Григорович був призначений керівником кафедри історії та літератури слов'янських нарід та згодом був обраний деканом історико-філологічного факультету. Восени 1864 р. В. І. Григорович оглянув бібліотеку Рішельєвського ліцею і прийшов до висновку, що в ній недостатньо книг, надрукованих слов'янськими мовами. В. І. Григорович запропонував попечителю Одеського навчального округу А. А. Арцимовичу прийняти від нього в дар для університету в Одесі зібрання книжок зі слов'янської філології та суміжних дисциплін (650 назв у 761 томі). При цьому В. І. Григоровичем були висунуті дві умови зберігання та використання подарованих книг: 1) щоб із цього зібрання був у бібліотеці заснований особливий відділ, 2) щоб жертводавець мав право користуватися як цим відділом, так і взагалі всією університетською бібліотекою нарівні з професорами університету¹²⁵. Імператор Олександр II 3 листопада 1864 р. видав наказ: «...з цих книг скласти на вічні часи в бібліотеці згаданого Університету особливий відділ, під назвою: «Відділ Слов'янської філології Професора В. І. Григоровича»¹²⁶. Книжковий дар відомого славіста В. І. Григоровича, записаний до рукописного фундаментального каталогу Рішельєвському ліцею, складався з 724 найменувань¹²⁷. Це останнє велике надходження до бібліотеки Рішельєвського ліцею стало основою «Відділу слов'янської філології професора В. І. Григоровича» вже у Новоросійському університеті¹²⁸.

Приватні пожертвування та дари, що супроводжували ліцейську книгозбірню протягом всього її існування, зробили великий вклад у становлення та наповнення бібліотеки Рішельєвського ліцею. Грошові пожертви мали велике значення у перші роки існування ліцею та його бібліотеки. Саме на ці кошти було куплено значну кількість книг для нового навчального закладу і навчальний процес зміг плідно початися. Дарунки приватних осіб на користь

бібліотеки Рішельєвського ліцею склалися в основному з творів самих дарувальників. Відзначимо, що дари викладачів ліцею стосувалися, найчастіше, історії та археології Північного Причорномор'я і були спрямовані на забезпечення навчального процесу в самому ліцеї. Вони наповнювали книжковий фонд ліцею необхідними навчальними посібниками (часто за предметом, що викладався дарувальником). Дари бібліотеці Рішельєвського ліцею свідчать не тільки про уявлення самих дарувальників про те, що необхідно навчальному закладу та його книгозбірні, а й говорять про гармонійний розвиток Одеси, невід'ємною складовою якої виступає Рішельєвський ліцей.

Каталоги

Важливою частиною організації бібліотечної справи у Рішельєвському ліцеї було складання каталогів книжкового зібрання. Але перші 12 років свого існування ліцейська бібліотека функціонувала без цієї складової.

Робота перших бібліотекарів не раз піддавалася критиці з боку як викладачів та керівництва Рішельєвського ліцею, так і візитаторів з Харківського університету, до округу якого належав Одеський ліцей до липня 1830 р. Архівні документи свідчать про неодноразові спроби Правління Рішельєвського ліцею спонукати перших бібліотекарів М. С. Черемісінова та І. Ф. Гриневича скласти каталог ввіреного їм книжкового зібрання¹²⁹. Постійний безлад у бібліотечних справах, відсутність приміщення та каталогу бібліотеки – проблемами, що гостро стояли в перше десятиліття роботи Рішельєвського ліцею. Так тривало до того часу, поки завідування бібліотекою не було передано П. О. Симоновичу.

Серб за походженням, професор комерційних наук Платон Олексійович Симонович (1795–1866) займав у Рішельєвському ліцеї посаду бібліотекаря за сумісництвом у 1827–1832 рр. Перший рукописний каталог фундаментальної бібліотеки був представлений ним Правлінню ліцею 25 грудня 1829 р.¹³⁰ До каталогу ввійшов опис 976 найменувань книг¹³¹.

Книги та періодичні видання (976 найменувань в більш ніж 3200 томах) в каталозі П. О. Симоновича розташовані в систематичній послідовності, за галузями наук. Упорядником були виділені такі відділи: 1. Богослов'я (71 назва), 2. Правознавство та політика (62 назви), 3. Педагогіка (10 назв), 4. Філософія (55 назв), 5. Географія та хронологія (65 назв), 6. Історія (201 назва), 7. Природна історія (20 назв), 8. Медицина (у архівному джерелі – Врочество) (4 назви), 9. Фізика (20 назв), 10. Хімія (8 назв), 11. Математика (41 назва), 12. Механіка (9 назв), 13. Гідравліка (3 назви), 14. Оптика (7 назв), 15. Мореплавання (9 назв), 16. Військові науки (25 назв), 17. Мистецтва (17 назв), 18. Вільні мистецтва (24 назви), 19. Словесні мистецтва (70 назв), 20. Поезія (151 назва), 21. Мовознавство (68 назв). До каталогу було додано додаток, з перерахуванням книг (36 найменувань), що надійшли до бібліотеки ліцею у 1828 р. Представлені книги французькою, російською, латинською, італійською, німецькою, грецькою, англійською та польською мовами, які виклада-

лись у ліцеї. Загальна кількість книг іноземними мовами (761 назва) більш ніж в 3,5 рази перевищувала кількість книг російською мовою. Переважали видання XVIII – початку XIX ст., хоча незначна кількість книг XVI ст. і XVII ст. була присутня (8 назв XVI та 21 – XVII відповідно)¹³². У першому каталозі Рішельєвського ліцею переважає література з гуманітарних наук, кількість видань з природничих і точних наук набагато скромніша. Це й не дивно, тому що програма викладання в Рішельєвському ліцеї в перші роки його існування не відрізнялася різноманітністю¹³³. Структура книжкового фонду відповідала гуманітарному напрямку в підготовці ліцеїстів Одеси.

Професор П. О. Симонович при складанні першого каталогу бібліотеки Рішельєвського ліцею взяв за основу одну з популярних і відомих на той час у Російській імперії бібліотечно-бібліографічних класифікацій – «факультетську систему»¹³⁴. Таким чином було покладено початок науковому упорядкуванню роботи бібліотеки Рішельєвського ліцею.

У 1838–1865 рр. структура Рішельєвського ліцею та його бібліотечних фондів стала більш складною та різноманітною. Це пов'язане, перш за все, з тим, що почався активний процес перетворення ліцею в Одесі на університет (особливо активізувався цей процес з другої половини 50-х рр. XIX ст.)¹³⁵. Згідно новому Статуту Рішельєвського ліцею від 1837 р. на бібліотеку щорічно почали виділяти 2000 руб., а викладач, що здійснював обов'язки бібліотекаря, отримував додатково до своєї основної платні 350 руб.¹³⁶

Хоча в архівних справах Рішельєвського ліцею неодноразово згадується про каталоги, укладені бібліотекарями Ф. Бруном (завідував ліцейською бібліотекою у 1832–1835 рр.)¹³⁷, Ф. Кнорре (1835–1838 рр.)¹³⁸, П. Беккером (1838–1850 рр.)¹³⁹, до теперішнього часу каталоги за період 30–40-х рр. XIX ст. не дійшли. Правління ліцею наполягало на тому, щоб каталог щоразу супроводжував передачу книжкового фонду від попереднього бібліотекаря до нового «...ибо всякое казенное имущество должно быть передаваемо в другие руки по описям, по коим оно принято было здатчиком и по описям составленным во время заведывания вновь вступившему в имущество...»¹⁴⁰. Передача бібліотеки від одного бібліотекаря до іншого часто супроводжувалась непорозуміннями через погану організацію роботи та некоректного ведення каталогів.

За період 1830–1860-х рр. збереглося тільки три каталоги бібліотеки ліцею, які демонструють постанову бібліотечної справи у цьому навчальному закладі. Дані «Урочистого акту» Рішельєвського ліцею за 1861 р. говорять про те, що згідно плану Харківського університету з удосконалення роботи бібліотек, в ліцеї в Одесі були створені нові каталоги: алфавітний, фундаментальний та систематичний¹⁴¹.

В основі каталогів 1850–1860-х рр., складених першим та єдиним штатним бібліотекарем Рішельєвського ліцею В. М. Шишковським (завідував бібліотекою у 1850–1865 рр.), також лежить «факультетська система», в якій розташований матеріал відповідав розподілу наук за факультетами навчальних закладів. У Рішельєвському ліцеї факультети були відсутні, але за Статутом 1837 р. учбовий заклад був розділений на два відділення: юридичне та фі-

зико-математичне. На юридичному відділенні викладалися латинська мова, римське право, енциклопедія та історія права, російське законодавство, практичне судочинство. На фізико-математичному – чиста та прикладна математика, фізика та фізична географія, природнича історія, хімія, технологія, комерція. У 1838 р. в Рішельєвському ліцеї на фізико-математичному відділенні було засновано кафедру сільського господарства та лісівництва¹⁴². У 1840 р. попечитель Одеського навчального округу Д. М. Княжевич підготував «План перетворення навчальної частини ліцею», в якому запропонував відкрити в Рішельєвському ліцеї третє відділення – економічне або камеральне, де було б зосереджено викладання природничих та господарських наук. У листопаді 1841 р. камеральне відділення Рішельєвського ліцею було відкрито, там викладалися політична економія та торгівля, фізика та фізична географія, хімія, природнича історія, сільське господарство, російське законодавство.

Спільними предметами для студентів всіх відділень ліцею були філософія, російська словесність, загальна та російська історія з окремим викладанням російських старожитностей, загальна та російська статистика з порівняльною географією та історією подорожей, німецька та французька мови.

У фонді Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова збереглися «Друге продовження каталогу книг бібліотеки Рішельєвського ліцею по 1853 рік» та «Третє продовження каталогу книг бібліотеки Рішельєвського ліцею по 1861 рік», що демонструють традицію розподілу книг за систематичним принципом. У зв'язку з поступовим перетворенням ліцею на університет відбувалось і збільшення кількості бібліотечних відділів, що відображає зміни у структурі навчального закладу.

Книги у «Другому продовженні каталогу» розділені упорядником на наступні відділи: 1. Грецькі автори (всередині розподіляється за авторами: Гомер, Плутарх, Геродот, всього 5 примірників книг); 2. Римські автори (всередині розподіляється за авторами: Плавт, Вергілій, Горацій, Федр, Цицерон, Пліній Старший, всього 14 прим.); 3. Міфологія (2 прим.); 4. Хронологія (13 прим.); 5. Старожитності (46 прим.); 6. Стародавня географія (21 прим.); 7. Латинська мова (2 прим.); 8. Археологія (31 прим.); 9. Російська і слов'янські мови (24 прим.); 10. Італійська мова (16 прим.); 11. Англійська мова (6 прим.); 12. Німецька мова (22 прим.); 13. Французька мова (7 прим.); 14. Педагогія та філологія (43 прим.); 15. Загальна історія (91 прим.); 16. Давня історія (11 прим.); 17. Грецька та македонська історія (5 прим.); 18. Римська історія (11 прим.); 19. Історія середніх віків (1 прим.); 20. Нова історія (5 прим.); 21. Російська історія (40 прим.); 22. Польська історія (3 прим.); 23. Французька історія (20 прим.); 24. Італійська історія (11 прим.); 25. Англійська історія (2 прим.); 26. Німецька історія (10 прим.); 27. Іспанська історія (1 прим.); 28. Шведська історія (4 прим.); 29. Історія різних народів (2 прим.); 30. Французька література (148 прим.); 31. Італійська література (178 прим.); 32. Німецька та шведська література (58 прим.); 33. Російська та польська література (50 прим.); 34. Англійська література (31 прим.); 35. Іспанська література (6 прим.); 36. Правознавство (107 прим.); 37. Богослов'я (109 прим.); 38. Ди-

тяче читання (25 прим.); 39. Memoires et Encyclopedies (23 прим.); 40. Медичні науки (62 прим.); 41. Природнича історія (85 прим.); 42. Географія і статистика (90 прим.); 43. Описи подорожів (38 прим.); 44. Філософія (26 прим.); 45. Сільське господарство (30 прим.); 46. Комерційні та камеральні науки (27 прим.); 47. Фізика і фізична географія (14 прим.); 48. Хімія (10 прим.); 49. Технологія (8 прим.); 50. Чиста математика (19 прим.); 51. Військові науки (14 прим.); 52. Морські науки (2 прим.); 53. Астрономія (28 прим.); 54. Прикладна математика (6 прим.); 55. Журнали та газети (250 прим.); 56. Харківський університет (4 прим.); 57. Олександрівський ліцей та Санкт-Петербурзький університет (8 прим.); 58. Московський університет (2 прим.); 59. Казанський університет (1 прим.); 60. Дисертації (59 прим.); 61. Університет Св. Володимира (7 прим.); 62. Ревельському, Ризька, Мітавська і Тифліській гімназії (1 прим.); 63. Дерптський університет (2 прим.); 64. Педагогічний інститут (3 прим.); 65. Ліцей Князя Безбородька (2 прим.); 66. Одеське товариство історії та старожитностей та Рішельєвський ліцей (7 прим.); 67. Суміш (58 прим.)¹⁴³.

З 67 відділів книг бібліотеки Рішельєвського ліцею 38 відносились до циклу історико-філологічних наук, 2 – до правових та економічних наук, 10 – до точних наук, 10 інших відділів представляють собою зібрання видань навчальних закладів і вчених товариств. Решта – це енциклопедії, медицина, морська і військова справа, суміш тощо.

У «Третьюму продовженні каталогу книг бібліотеки Рішельєвського ліцею по 1861 рік» описано 5535 одиниць книг у 81 відділі: 46 відділів відносяться до історико-філологічних наук, 3 відділи – до економічних і правових наук, 9 – до природничих і точних наук. У порівнянні з попереднім каталогом зросла кількість відділів, присвячених навчальним закладам та науковим товариствам, їх налічувалось вже 12.

«Третьє продовження каталогу книг бібліотеки Рішельєвського ліцею по 1861 рік» розподіляється на наступні розділи: 1. Грецькі автори (всередині розподіляється за авторами: Гомер, Піндар, Езоп, Аристотель, Лонгин, Лукіан, Страбон, Геродот, Геродиан, Фулідід, Еліан, всього 20 примірників); 2. Римські автори (всередині розподіляється за авторами: Плавт, Пліній Старший, всього 8 прим.); 3. Міфологія (8 прим.); 4. Хронологія (33 прим.); 5. Старожитності (96 прим.); 6. Corpus scriptorium Historiae Byzantinae (4 прим.); 7. Давня географія (2 прим.); 8. Історія літератури та риторика (64 прим.); 9. Грецька мова (23 прим.); 10. Латинська мова (16 прим.); 11. Археологія (86 прим.); 12. Німецька мова (18 прим.); 13. Російська та польська мови (27 прим.); 14. Італійська мова (2 прим.); 15. Французька мова (6 прим.); 16. Східні мови (1 прим.); 17. Педагогія та філологія (225 прим.); 18. Загальна історія (105 прим.); 19. Давня історія (13 прим.); 20. Грецька та македонська історія (17 прим.); 21. Римська історія (8 прим.); 22. Історія середніх віків (11 прим.); 23. Нова історія (27 прим.); 24. Церковна історія (3 прим.); 25. Російська історія (211 прим.); 26. Біографія (10 прим.); 27. Польська історія (13 прим.); 28. Французька історія (45 прим.); 29. Італійська історія (9 прим.); 30. Англійська історія (5 прим.); 31. Німецька історія (32 прим.); 32. Іспанська і-

торія (3 прим.); 33. Шведська історія (3 прим.); 34. Датська історія (1 прим.); 35. Арабська історія (4 прим.); 36. Оттоманська історія (1 прим.); 37. Історія різних народів (17 прим.); 38. Французька література (31 прим.); 39. Італійська література (1 прим.); 40. Німецька література (131 прим.); 41. Російська література (139 прим.); 42. Польська література (1 прим.); 43. Англійська література (11 прим.); 44. Правознавство (544 прим.); 45. Богослов'я (315 прим.); 46. Дитяче читання (2 прим.); 47. *Memoires et Encyclopedies* (114 прим.); 48. Врacheбство і медичні науки (199 прим.); 49. Природна історія (216 прим.); 50. Географія і статистика (116 прим.); 51. Опис подорожей (61 прим.); 52. Карти (34 прим.); 53. Філософія (63 прим.); 54. Сільське господарство (242 прим.); 55. Комерційні та камеральні науки (233 прим.); 56. Фізика і фізична географія (125 прим.); 57. Хімія (71 прим.); 58. Технологія (25 прим.); 59. Чиста математика (48 прим.); 60. Військові науки (6 прим.); 61. Морські науки (3 прим.); 62. Астрономія (55 прим.); 63. Прикладна математика (45 прим.); 64. Газети та журнали (992 прим.); 65. Бібліографія (43 прим.); 66. Архітектура (1 прим.); 67. Дисертації (369 прим.); 68. Харківський університет (17 прим.); 69. С. Петербурзький університет та Олександрівський ліцей (22 прим.); 70. Московський університет (14 прим.); 71. Казанський університет (21 прим.); 72. Демидівський ліцей (7 прим.); 73. Університет Св. Володимира (19 прим.); 74. Ревельська, Ризька, Мітавська і Тифліська гімназії (4 прим.); 75. Дерптський університет (25 прим.); 76. Педагогічний університет (8 прим.); 77. Ліцей Кн. Безбородько (3 прим.); 78. Одеське Товариство історії та старожитностей та Рішельєвський ліцей (11 прим.); 79. Горигорецький землеробський інститут (10 прим.); 80. Суміш (16 прим.); 81. Картини (2 прим.).¹⁴⁴

Ще один зі збережених документів – «Фундаментальний каталог бібліотеки Рішельєвського ліцею з 1 генваря 1861 року» – складається з описів 2886 найменувань книг у 4991 одиниці. Це останній каталог бібліотеки Рішельєвського ліцею. Згідно його даним, у фундаментальній бібліотеці ліцею в Одесі, на момент перетворення останнього в університет, налічувалось 11298 найменувань книг¹⁴⁵ (перша книга каталогу бібліотеки Новоросійського університету починається цифрою 11299).

Кожен опис найменування книги «Фундаментального каталогу» містить порядковий (інвентарний) номер книги, автора, назву, місто та рік видання, формат книги, кількість примірників і томів, ціну, джерело надходження (купівля або дар), час надходження, ціну палітурки. Виходячи зі змісту даного документа, можна стверджувати, що це скоріше не фундаментальний каталог, а інвентарна (або матеріальна) книга бібліотеки Рішельєвського ліцею. Документ має всі характеристики інвентарної книги, а саме: палітурка і прошнуровка, нумеровані сторінки, засвідчувальний запис і сургучна печатка на останній сторінці. Після бібліографічного опису примірника книги йде вказівка на відділ, до якого книгу приписували. Наприклад, Археологія № 110, Французька література № 520, Правознавство № 761, Сільське господарство № 400. Таким чином, можна побачити кількість книг, що відносяться до того чи іншого від-

ділу. Правда, інформація про кількість книг у відділах може бути не зовсім достовірною, бо в нумерації не завжди дотримувався суворий порядок.

Всі збережені каталоги бібліотеки Рішельєвського ліцею відображають стан речей в навчальному закладі в певний період. Якщо перший каталог 1829 р. фіксує загальногуманітарну спрямованість освіти в навчальному закладі, то останні каталоги 50–60-х рр. XIX ст. свідчать вже про ускладнення та вдосконалення структури Рішельєвського ліцею та поступову підготовку до реорганізації його в університет. Відбувається поділ ліцею на відділення, яке проявляється і в більш складній структурі бібліотечних фондів.

Глава 3. Структура та організація роботи

Основна (фундаментальна) бібліотека. Студентська бібліотека та Кабінет для читання студентів. Кабінети для читання періодичних видань. Бібліотека Інституту східних мов. Бібліотекарі Рішельєвського ліцею. Бібліотечне обслуговування викладачів та студентів Рішельєвського ліцею.

Основна (фундаментальна) бібліотека

На початковому етапі існування бібліотеки Рішельєвського ліцею (1817–1837 рр.) її устрій повторював структуру книжкового зібрання Комерційної гімназії: бібліотечний фонд розподілявся на «нерухому» (основну) та «рухому» (з учбових книг, що продавалися учням) частини. «Нерухома» бібліотека була під наглядом одного з викладачів ліцею за сумісництвом до травня 1850 р., коли Рішельєвський ліцей отримав право мати штатного бібліотекаря¹⁴⁶. «Рухома» бібліотека опікувалась також одним з ад'юнктів. Але за спогадами ліцеїста О. Сумарокова, «учебники в то время были дорогими и редкими», «книг не было», тому викладачі диктували зміст підручників під час занять¹⁴⁷.

До 1837 р. ліцейська бібліотека не розподілялась на підрозділи, а функціонувала як єдина фундаментальна (основна) бібліотека. З 1837 р. Рішельєвському ліцею на потреби бібліотеки почали виділяти 2000 рублів¹⁴⁸. Після ухвалення нового Статуту Рішельєвського ліцею структура навчального закладу також почала поступово ускладнюватись: з'явилися відділення (юридичне та фізико-математичне з 1837 р., камеральне з 1841 р.), збільшилась кількість ліцеїстів. Все це призвело до необхідності розподілу бібліотечного фонду Рішельєвського ліцею на декілька частин. При сприянні попечителя Одеського навчального округу Д. М. Княжевича у ліцеї були відкриті студентська бібліотека, кабінет для читання газет та журналів та відділена бібліотека Інституту східних мов від бібліотеки фундаментальної¹⁴⁹. Але саме фундаментальна бібліотека залишалась основною частиною книжкового зібрання Рішельєвського ліцею протягом усіх років існування навчального закладу.

Студентська бібліотека та Кабінет для читання студентів

Студентська бібліотека, як особливий підрозділ, була створена в Рішельєвському ліцеї в 1838 р. за ініціативи попечителя Одеського навчального округу Д. М. Княжевича¹⁵⁰, хоча архівні документи говорять про бібліотеку вихованців (мовою джерела – «воспитаническую библиотеку», «библиотеку для воспитанников пансиона»), що існувала раніше, її фонд згодом влився до складу студентської. Книги бібліотеки вихованців були передані молодшим учителем Демостико у ведення інспектора М. Д. Деларю. Надані книги бібліотеки вихованців у кількості 74 найменувань в 119 т. російською, французькою, німецькою, латинською та грецькою мовами супроводжувалися каталогом¹⁵¹.

Однак у 1838 р. Д. М. Княжевич заново запропонував створити студентську бібліотеку за зразком існуючих подібних підрозділів у вищих навчальних закладах Російської імперії¹⁵². Список книг для студентської бібліотеки на суму 700 руб. з 39 найменувань в 849 одиницях з російської словесності, богослов'я, історії, географії, математики, фізики та хімії був складений викладачами Рішельєвського ліцею¹⁵³.

У листопаді 1838 р. книги були закуплені, керувати студентською бібліотекою доручили інспектору ліцею, у різні роки опікувалися цим підрозділом інспектори І. Г. Михневич та Г. І. Соколов, які подавали до Правління ліцею списки книг, необхідних для студентської бібліотеки¹⁵⁴.

Для користування бібліотекою були розроблені спеціальні правила, затверджені Правлінням ліцею: 1) Студентська бібліотека знаходиться в завідуванні інспектора ліцею. 2) Шафи, в яких зберігаються книги цієї бібліотеки, розміщуються в Студентському Музеї; каталог книг та ключ від шафи знаходяться у інспектора. 3) Видача книг студентам проводиться з дозволу інспектора один або два рази на тиждень, у призначені для цього дні. 4) Ім'я студента та заголовки виданого йому з бібліотеки твору вносяться із зазначенням часу видачі в особливу книгу, що зберігається в шафі бібліотеки. 5) Кожному студенту дозволено видавати тільки по одному однотомному твору, при багатотомних творах – не більше двох томів. 6) Книга не може перебувати у студента довше двох тижнів. З початком канікул всі книги, взяті студентами, повертаються до бібліотеки. 7) За збереження книги несе відповідальність студент, і по закінченню закладу йому видається атестат не інакше, як після повернення в цілості взятої ним з бібліотеки книги, або по заміні втраченої новою. 8) Зовнішнім студентам можуть видаватися книги з дозволу інспектора, але не інакше, як з дотриманням всіх вище зазначених правил. 9) Книги Студентської бібліотеки в жодному разі не можуть видаватися гімназістам. 10) На підставі затверджених вищим начальством правил для завідування майном ліцею, інспектор представляє Правлінню ліцею кожні півроку звіт про стан студентської бібліотеки¹⁵⁵.

Офіційна періодика Рішельєвського ліцею – «Промови» та «Щорічні акти» – дає можливість простежити безперервне поповнення фонду студентської бібліотеки до 1856 р. Якщо у 1838 р. фонд студентської бібліотеки становив всього 74 назви у 119 томах¹⁵⁶, переданих з бібліотеки вихованців, то

у 1845 р. – 331 назва у 603 томах¹⁵⁷, у 1856 р. – вже 565 назв у 1052 томах¹⁵⁸. У дослідженні І. Г. Міхневича наводяться відомості про те, що книгами цієї студентської бібліотеки користувалися переважно вихованці пансіону при ліцеї. За даними дослідника у 1857 р. цю студентську бібліотеку було запропоновано передати для використання пансіонерами та вихованцями гімназії при ліцеї¹⁵, але в офіційній періодиці Рішельєвського ліцею така інформація відсутня.

Відомості про функціонування студентської бібліотеки у 1857–1865 рр. досить суперечливі. Починаючи з 1857 р. в «Урочистих актах Рішельєвського ліцею» (так з цього часу почав називатися періодичний орган Рішельєвського ліцею) з'являється інформація про створення студентського кабінету книг¹⁶⁰. Кабінет утворився за активної участі професора-юриста Олександра Володимировича Лохвицького (1830–1884). За перший рік існування «Кабінету для читання студентів» чиновниками, викладачами та студентами ліцею було пожертвовано грошима 177 руб. 13 коп. Таким чином, у «Кабінеті для читання студентів» було зібрано 509 томів книг та журналів, серед яких «Современник», «Отечественные записки», «Русский вестник», «Русская беседа», «Библиотека для чтения», «Экономический указатель»¹⁶¹.

У цьому ж 1857 р. були складені «Правила для Кабинета для чтения студентов Рижельевского лицея»¹⁶² (Додаток 6). Згідно з правилами, цей кабінет для читання створювався тільки для студентів. Його призначення – надавати ліцеїстам довідкову інформацію стосовно нових досягнень сучасної на той час науки. Крім інспектора ліцею керувати кабінетом для читання студентів повинні були і самі ліцеїсти, але замовляти нову літературу самостійно вони не могли, тільки зі згоди інспектора¹⁶³.

До 1857 р. відноситься доповідна записка міністру народної освіти від попечителя Одеського навчального округу М. І. Пирогова, де останній досить критично висловлювався про роботу як Рішельєвського ліцею загалом, так і про стан його бібліотеки. М. І. Пирогов писав, що «библиотека существует только по имени»¹⁶⁴. Саме цим він і керувався, коли передав свої книги у кількості 1500 томів для бібліотеки Рішельєвського ліцею. Якщо виходити з офіційних документів Рішельєвського ліцею та спогадів ліцеїстів, то цей книжковий дар склав основну частину «Кабінету для читання студентів», який згодом отримав назву «Пироговская библиотека студентов»¹⁶⁵. 8 листопада 1858 р. студенти Рішельєвського ліцею Арістов, Доні та Романов звернулись до директора ліцею П. В. Беккера з проханням перейменувати «Кабінет для читання студентів» на «Пироговську бібліотеку студентів»¹⁶⁶.

«Кабінет для читання студентів» перебував під наглядом самих ліцеїстів та одного з викладачів навчального закладу. У 1857 р., наприклад, кабінетом займалися три студенти, обрані товаришами, Стратонов, Коллович і Величковський¹⁶⁷, у 1859 р. – Завадський, Синіцин та Чернов¹⁶⁸. З 1859 р. по 1864 р. кількість назв книг у студентському кабінеті для читання збільшилася більш ніж у 4,5 рази: 1859 р. – 688 назв у 1421 книгах¹⁶⁹, 1864 р. – 3117¹⁷⁰.

Що стосується студентської бібліотеки, створеної за ініціативи Д. М. Княжевича у 1838 р., то, починаючи з 1857 р., інформація про її функціонування у офіційних документах Рішельєвського ліцею відсутня. У доступних джерелах немає згадок ні про з'єднання цих книг з основною (фундаментальною) ліцейською бібліотекою, ні з «Пироговською бібліотекою студентів». Перед нами яскравий приклад несумлінного ведення документації у Рішельєвському ліцеї, який не дає можливості досконало простежити долю цієї частини книжкового ліцейського зібрання.

Таким чином, чіткої організації роботи студентської бібліотеки в Рішельєвському ліцеї не було. Така ситуація викликала справедливе незадоволення як викладачів, так і ліцеїстів.

Кабінети для читання періодичних видань

Кабінет для читання газет та журналів (у джерелах зустрічаються назви «журнальный кабинет», «кабинет для чтения журналов») був відкритий на початку 1838 р.¹⁷¹, після ухвалення нового Статуту Рішельєвського ліцею 1837 р. Мета створення такого кабінету – «дать возможность желающим следить за ходом наук и успехами просвещения»¹⁷². Опікувався кабінетом для читання газет та журналів один із викладачів ліцею, наприклад, у 1860 р. це був О. М. Богдановський, який обіймав посаду інспектора¹⁷³. Протягом 1838–1844 рр. для кабінету щорічно передплачували до 48 найменувань вітчизняних та закордонних періодичних видань¹⁷⁴. У 1846–1857 рр. кількість видань, що передплачувались, зменшилась до 20–30 на рік¹⁷⁵. З 1860 р. для кабінету для читання перестали передплачувати іноземні видання¹⁷⁶. Після річного використання всі примірники періодичних видань з кабінету передавались до фундаментальної бібліотеки ліцею¹⁷⁷. Фінансувався кабінет для читання газет та журналів здебільшого за рахунок пожертв приватних осіб¹⁷⁸.

В архівних документах збереглися назви передплачених для цього кабінету вітчизняних періодичних видань. Серед них «Одесский вестник», «Христианское чтение», «Санкт-Петербургские ведомости», «Московские ведомости», «Северная пчела», «Библиотека для чтения», «Журнал Министерства народного просвещения», «Современник», «Журнал Министерства государственных имуществ», «Москвитянин», «Отечественные записки», «Сын Отечества», «Посредник», «Журнал мануфактур и торговли» тощо¹⁷⁹. Періодичні видання протягом року використовувались у «Кабінеті для читання», а потім передавались до основної (фундаментальної) бібліотеки Рішельєвського ліцею.

Відомості про функціонування кабінету для читання професорів з'являються в офіційній періодиці Рішельєвського ліцею з 1860 р.¹⁸⁰. Цією частиною бібліотечного зібрання опікувався особисто директор ліцею¹⁸¹. Щорічно для кабінету для читання професорів передплачувалось від 5 до 17 вітчизняних періодичних видань та від 38 до 43 закордонних¹⁸². Кількість іноземних періодичних видань, що передплачувались для кабінету для читання професорів, значно перевищувала кількість вітчизняних.

Бібліотека Інституту східних мов

Бібліотека Інституту східних мов при Рішельєвському ліцеї існувала з 1840 р. по 1854 р. Книги зі східної тематики влилися до фонду Рішельєвського ліцею з приєднанням до нього Училища східних мов (у джерелах зустрічаються назви «Інститут восточных языков», «Восточное училище», «Школа восточных языков»), яке з 1828 р. функціонувало в Одесі¹⁸³. Зовсім невелика бібліотека Училища східних мов у кількості 20 найменувань 12 липня 1838 р. була передана колишнім директором училища П. С. Курляндцевим бібліотекарю Рішельєвського ліцею Ф. Кнорре та спочатку зберігалася в основній (фундаментальній) бібліотеці¹⁸⁴. До складу бібліотеки Училища східних мов входили різні цінні граматики зі східних мов відомих орієталістів С. де Сасі, К.-Е. Саварі, П. Жобера, словник Франциска Менінського, праці Мустафи Наїма та Мехмеда Решада з історії східних країн, «Книга порад» (Пенді-наме), авторство якої дослідники приписували Сааді Ширазі тощо¹⁸⁵.

Окремо бібліотека Інституту східних мов у складі Рішельєвського ліцею стала функціонувати з 1840 р.¹⁸⁶, коли книги східної тематики з основної (фундаментальної) бібліотеки були виділені для окремого зберігання при сприянні попечителя Одеського навчального округу Д. М. Княжевича¹⁸⁷. Завідував бібліотекою найчастіше професор східних мов. У різні часи це були професор В. В. Григор'єв (1840–1844), професор В. Н. Кузьмін (1845–1851), старший вчитель А. Шутов (1852), професор І. М. Холмогоров (1853–1854).

На утримання Інституту східних мов виділялася особлива сума, до складу якої входили і гроші на закупку книг. За штатним розкладом ліцею на бібліотеку Інституту східних мов виділялось 700 руб. асигнаціями або 200 руб. сріблом щорічно¹⁸⁸.

Значно поповнилась бібліотека Інституту східних мов у період роботи у Рішельєвському ліцеї в 1838–1844 рр. сходовознавця В. В. Григор'єва. Для поповнення бібліотеки книгами зі східної тематики він у липні–серпні 1839 р. був відряджений до Стамбула¹⁸⁹. Для придбання східної літератури В. В. Григор'єву було виділено 500 руб.¹⁹⁰ Він привіз зі столиці Османської імперії 11 найменувань книг у 23 томах на суму 491 руб. 85 коп. асигнаціями¹⁹¹.

Серед привезених зі Стамбулу книг фігурували праці відомих турецьких істориків Мустафи Наїма (1655–1716), Сулеймана Іззі (1591–1660), Катіба Челебі (1609–1657), Мехмета Субхі (XVIII ст.), Ахмета Васифа (?–1806) у виданнях XVIII–XIX ст. Привіз В. В. Григор'єв і художню літературу – переклад турецькою мовою поеми «Квітковий сад» («Гюлістан») Сааді Ширазі (1201–1298) та 10 примірників турецького перекладу відомої в країнах Сходу повісті про кохання «Лейлі та Меджнун»¹⁹² (Додаток 5).

Привезені В. В. Григор'євим зі Стамбулу книги, а також інші видання, що замовлялись ним для потреб Інституту східних мов за посередництвом генерал-губернатора Новоросійського краю М. С. Воронцова, до березня 1840 р. зберігались в основній (фундаментальній) бібліотеці Рішельєвського ліцею. Після звернення В. В. Григор'єва до Правління ліцею спеціально для

бібліотеки Інституту східних мов була виділена спеціальна кімната і зроблені шафи¹⁹³.

Книги східної тематики замовлялися у Парижі, Берліні, Казані¹⁹⁴. Здебільшого це навчальні посібники, авторами яких були викладачі Казанського університету Х. Д. Френ, О. К. Казем-Бек, К. К. Фойгт, І. Березин та ін. Але поповнення книжкового фонду Інституту східних мов відбувалося не без непорозумінь. Наприклад, збереглися архівні документи, в яких Рішельєвський ліцей скаржився, що друкарня Казанського університету надіслала до Одеси дефектні примірники книг. На жаль, листування не призвело до позитивного рішення з цього питання і дефектні книги не були замінені якісними¹⁹⁵.

Поповнення бібліотеки Інституту східних мов відбулося і за рахунок книг духовного змісту, надісланих з м. Ногайськ. З 96 примірників книг турецькою, персидською, арабською та татарською мовами 8 примірників були передані до бібліотеки Інституту східних мов, інші – до рухомої бібліотеки студентів Рішельєвського ліцею у 1840 р.¹⁹⁶ Серед цих книг – Євангелія турецькою мовою, надруковані в Астрахані та Карсі у 1813–1815 рр., Псалтирі турецькою та арабською мовами, «Книга Мойсея» татарською мовою.

На червень 1841 р. в Рішельєвському ліцеї налічувалося 225 назв книг зі східної тематики у 368 т.¹⁹⁷. Бібліотека Інституту східних мов поповнювалася книгами відомих орієнталістів М. Ланчі, А. Ханджері, А. К. Казембека, О. В. Болдирєва тощо¹⁹⁸. Згідно звіту Рішельєвського ліцею за 1845–1846 н. р. у бібліотеці Інституту східних мов зберігалось 393 назви творів, у тому числі 60 манускриптів арабською, перською та турецькою мовами¹⁹⁹.

Книжкове зібрання Інституту східних мов поповнювалось і за рахунок дарувальників. Особливо відрізнявся на цьому терені попечитель Одеського навчального округу Д. М. Княжевич. Наприклад, ним було подаровано перший том «Французько-арабсько-персько-турецького словника» колишнього господаря Молдавії Олександра Ханджері (1759–1854), який з 1821 р. мешкав у Москві та за посередництва Міністерства закордонних справ Російської імперії видав цей словник²⁰⁰. Д. М. Княжевичем були подаровані й інші видання, про що згадувалося вище.

Не дивлячись на всі зусилля В. В. Григор'єва з організації окремої бібліотеки Інституту східних мов, частина східної літератури ще у 1842 р. зберігалась в основній (фундаментальній) ліцейській бібліотеці. Про це і повідомляв бібліотекар П. В. Беккер Раді Рішельєвського ліцею у проханні передати всі подібні примірники до бібліотеки Інституту східних мов. Рішення про передачу цих книг було ухвалено тоді ж²⁰¹.

«Щорічні акти» та «Урочисті акти» Рішельєвського ліцею говорять про систематичне поповнення бібліотеки Інституту східних мов. Наприклад, якщо у 1842 р. бібліотека складалась з 248 назв у 412 т., протягом року надійшло 23 назви в 44 т.²⁰², то в 1854 р., під кінець свого перебування в Одесі, бібліотека Інституту східних мов складалась вже з 461 назви в 772 т.²⁰³ У 1853 р. професором І. М. Холмогоровим був складений каталог книг бібліотеки Інституту східних мов²⁰⁴.

За височайшим указом від 22 жовтня 1854 р. викладання східних мов у Рішельєвському ліцеї було скасовано, а всі навчальні посібники Інституту східних мов були передані до Санкт-Петербурзького університету²⁰⁵.

Для передачі книг Інституту східних мов до Санкт-Петербургу професор І. М. Холмогоров склав опис бібліотеки, який 26 жовтня 1853 р. був завірений тодішнім директором Рішельєвського ліцею М. Н. Мурзакевичем. Згідно цього опису до Санкт-Петербурзького університету з Рішельєвського ліцею було передано 362 назви творів та 59 дублетів книг східної тематики²⁰⁶. Серед них видання арабською, персидською, турецькою та китайською мовами. Тематика книг досить широка – богослов'я, міфологія, філософія, правознавство, математика, мовознавство, археологія, енциклопедії та словники, журнали та праці наукових товариств (серед яких і «Записки Одесского общества истории и древностей»). Цей опис дає повне уявлення про якісний та кількісний склад бібліотеки Інституту східних мов, що функціонував в Одесі при Рішельєвському ліцеї.

Бібліотекарі Рішельєвського ліцею

У першому Статуті Рішельєвського ліцею бібліотека згадується у контексті штату ад'юнктів, один з яких повинен опікуватись нею: «Из шести ад'юнктов... поручается... последнему управление Канцеляриєю и хранение Библиотеки вместе с физическим кабинетом»²⁰⁷. Таким чином, посада ліцейського бібліотекаря не була штатною, але книжкові фонди, отримані Рішельєвським ліцеєм від своїх попередників (Благородного інституту та Комерційної гімназії), потребували уваги та постійного розширення. Штатна посада бібліотекаря в Рішельєвському ліцеї була введена тільки у 1850 р. До цього часу бібліотекарями були ліцейські викладачі, які займали цю посаду за сумісництвом.

У перші роки існування Рішельєвського ліцею книжковим зібранням закладу опікувався його директор абат Шарль-Домінік Ніколь (Charles Dominique Nicole; 1758–1835). Саме він почав організовувати роботу бібліотеки ліцею в Одесі. Влітку-восени 1817 р. абат Ніколь особисто їздив до Парижу для придбання книг на гроші колишнього градоначальника та генерал-губернатора Новоросійського краю герцога де Рішельє (15 тис. франків), передані останнім для бібліотеки ліцею в Одесі²⁰⁸. Сам абат Ніколь також пожертвував на ліцейську бібліотеку своє жалування за рік (5 тис. 938 франків 49 сантимів)²⁰⁹ (Додаток 1–3).

Документи, що зберігаються в Державному архіві Одеської області, демонструють хоча не повну, але достатньо яскраву картину недоліків організації роботи бібліотеки у Рішельєвському ліцеї на початковому етапі його функціонування. Бібліотекарі, зайняті проведенням лекційних занять та виконанням чисельних службових обов'язків, не могли приділяти бібліотеці достатньої уваги. Дуже часто ліцейська бібліотека не працювала, така ситуація викликала справедливі нарікання у викладацького складу ліцею.

Першим виконуючим обов'язки бібліотекаря Рішельєвського ліцею був Микола Степанович Черемісінов (1792–?) – магістр Харківського університету, ад'юнкт кафедри грецької, латинської та російської словесності ліцею в Одесі. М. С. Черемісінов опікувався ліцейським книжковим зібранням у 1819-1820 рр. З березня 1819 р. він підписувався як «Бібліотекарь Черемісінов»²¹⁰. Ревізія Харківського університету 1820 р. у Рішельєвському ліцеї виявила чисельні недоліки у роботі бібліотеки: не було пристосованого приміщення, багато книжок не були розібрані та продовжували знаходитись у ящиках, каталог книг ліцейської бібліотеки був відсутній²¹¹. За підсумками ревізії М. С. Черемісінов був відсторонений від виконання обов'язків бібліотекаря.

Другим виконуючим обов'язки бібліотекаря у Рішельєвському ліцеї став Ілля Федорович Гриневиц (?–?) – магістр Харківського університету, професор латинської та російської словесності (1821–1826), виконуючий обов'язки професора законодавства та політичної економії (з 1825 р.). Директор ліцею доручив І. Ф. Гриневицу «принять от Г. Черемисина в свое ведомство по каталогам неподвижную Библиотеку лицея вместе с таковою же бывшей коммерческой гимназии и мужского Благородного института, а равным образом и книги, купленные Г. Черемисиновым для лицейской библиотеки за пожертвованные на сей предмет до 3500 рублей»²¹². Але І. Ф. Гриневиц недуже сумлінно виконував свої обов'язки, результати його роботи на посаді ліцейського бібліотекаря були невтішними. Як і його попередник, він не створив каталог бібліотечного зібрання, бібліотека була часто зачинена, книги не видавались викладачам. З листопада 1826 р. І. Ф. Гриневиц був відсторонений від роботи бібліотекаря²¹³. Рада Рішельєвського ліцею 26 квітня 1827 р. винесла догану І. Ф. Гриневицу за затримку з передаванням книг новому бібліотекарю П. О. Симоновичу²¹⁴.

Ситуація у роботі ліцейської бібліотеки стала поступово змінюватися з приходом на посаду бібліотекаря ліцею професора комерційних наук Платона Олексійовича Симоновича (Платон Симонович; 1795–1866), який займав її за сумісництвом у 1827–1835 рр. Саме П. О. Симоновичем був створений перший каталог фундаментальної бібліотеки Рішельєвського ліцею, який бібліотекар представив 25 грудня 1829 р. Правлінню Рішельєвського ліцею²¹⁵. Книги та періодичні видання (976 найменувань у більш ніж 3200 томах)²¹⁶ у каталозі були розташовані в систематичній послідовності, за галузями наук. Для складання першого каталогу бібліотеки Рішельєвського ліцею професор П. О. Симонович взяв за основу одну з популярних і відомих на той час у Російській імперії бібліотечно-бібліографічних класифікацій – «факультетську систему». Таким чином було покладено початок науковому упорядкуванню роботи бібліотеки Рішельєвського ліцею.

З 1837 р., згідно нового штатного розкладу та Статуту Рішельєвського ліцею, викладачу, що опікувався ліцейським книжковим зібранням, почали виділяти 350 рублів асигнаціями на рік (100 руб. 6 коп. сріблом)²¹⁷. Саме з цього часу Правління Рішельєвського ліцею почало приділяти значно більше уваги

контролю за роботою бібліотекарів. Протягом всього періоду бібліотекарями велися каталоги ліцейського зібрання.

У 1832–1835 рр. посаду бібліотекаря Рішельєвського ліцею за сумісництвом займав магістр Дерптського університету, ад'юнкт кафедри загальної історії та статистики Філіп Карлович Брун (Philipp Jakob Bruun; 1804–1880). За часів його керування ліцейською бібліотекою книжковий фонд поповнювався за рахунок централізованої закупівлі учбових посібників, книгообміну, дарів приватних осіб та установ.

Фрідріх Карл Кнорре (Fridrih Karl Knorre; ?–?) – старший вчитель гімназії при ліцеї – займав посаду бібліотекаря основної (фундаментальної) бібліотеки Рішельєвського ліцею за сумісництвом у 1835–1838 рр. За період його роботи до ліцейської книгозбірні надійшов чисельний книжковий дар від сина колишнього ректора Харківського університету А. І. Стойковича у кількості 951 назви у 1633 томах та 100 одиниць періодичних видань²¹⁸. Оформлення цього великого книжкового надходження було проведено не дуже ретельно, не всі подаровані примірники потрапили до каталогів Рішельєвського ліцею, що згодом викликало проблеми при інвентаризації книжкового фонду.

Магістр Дерптського та Лейпцігського університетів, спеціаліст з класичної філології та археолог Павло Васильович Беккер (Paul Adam von Becker; 1808–1881) був бібліотекарем основної (фундаментальної) бібліотеки Рішельєвського ліцею у 1838–1850 рр. (з перервою: квітень 1849 р. – січень 1850 р.) та кабінету для читання газет і журналів у 1838–1845 рр. Саме за часів керування бібліотекою П. В. Беккером було проведено велику роботу з упорядкування ліцейської бібліотеки: вперше весь книжковий фонд ліцею був перевірений, книгам надані інвентарні номери та проштамповані всі примірники. У 1839 р. П. В. Беккером (за участю інших ліцейських викладачів) були складені правила зберігання книг та роботи бібліотеки ліцею²¹⁹. У 1843 р. до складу бібліотеки ліцею в Одесі потрапили книги з Віленської медико-хірургічної академії²²⁰. Наприкінці 30-х – початку 40-х рр. XIX ст. викладачі Рішельєвського ліцею активно долучилися до роботи з книжковим фондом, що особливо проявилось у роботі бібліотечних комітетів.

Вихованець Рішельєвського ліцею, магістр Дерптського університету, спеціаліст з математики, фізики та астрономії Володимир Васильович Петровський (1815–1852?) завідував ліцейською бібліотекою нетривалий час: з квітня по червень 1849 р., звільнився за станом здоров'я.

Останнім ліцейським бібліотекарем був вихованець Рішельєвського ліцею Віталій Матвійович Шишковський (1822 – після 1891), який у 1848–1850 рр. працював помічником столоначальника канцелярії Попечителя Одеського навчального округу. 17 липня 1850 р. він був затверджений на штатній посаді бібліотекаря Рішельєвського ліцею. Йому було встановлено жалування у розмірі 400 рублів сріблом на рік²²¹. В. М. Шишковський продовжив роботу зі створення каталогів ліцейської бібліотеки на основі «факультетської системи» бібліотечно-бібліографічної класифікації наук. За роки його роботи на посаді бібліотекаря велося, як і раніше, поповнення фонду за рахунок централізова-

ної закупівлі учбових посібників, книгообміну та дарування. Серед великих дарів приватних осіб – книжкове зібрання директора Нікітського ботанічного саду в Криму Х. Х. Стевена та славістична бібліотека професора В. І. Григоровича²²². В. М. Шишковський продовжив займати посаду бібліотекаря і в Новоросійському університеті.

На початковому етапі існування Рішельєвського ліцею, при порівняно незначній кількості бібліотечного фонду, посаду бібліотекаря займали викладачі ліцею за сумісництвом. Але, зайняті на своєму основному місці роботи, вони не завжди мали можливість приділити бібліотеці достатньо часу та уваги. За Статутом 1837 р. ліцей отримав нові права, що наблизили його до вищих навчальних закладів Російської імперії. Структура Рішельєвського ліцею ускладнилась (він був розділений на відділення), що привело до збільшення книжкового фонду. Штатна посада бібліотекаря для ліцею в Одесі ставала вкрай необхідною. Це питання було вирішене тільки в 1850 р., коли Рішельєвський ліцей, поряд з іншими навчальними закладами подібного типу, отримав штатну посаду бібліотекаря.

Бібліотечне обслуговування викладачів та студентів Рішельєвського ліцею

Правила користування бібліотекою Рішельєвського ліцею, що регламентували загальний порядок організації обслуговування читачів, формувались у процесі функціонування навчального закладу і були пов'язані з етапами його розвитку.

Згідно першого Статуту Рішельєвського ліцею бібліотекою опікувався один з ад'юнктів за сумісництвом²²³. Робота перших бібліотекарів Рішельєвського ліцею М. С. Черемісінова та І. Ф. Гриневича викликала незадоволення викладацького складу навчального закладу. За вимогою управителя Рішельєвського ліцею графа І. О. Вітта, яку він відправив керівництву закладу у листопаді 1829 р., ліцейська бібліотека повинна була працювати «два рази в неделю от 10 часов утра до 12-ти часов утра для профессоров и других преподавателей лицея»²²⁴ (Додаток 4).

З 1837 р., згідно нового штатного розкладу та Статуту Рішельєвського ліцею, викладачу, що опікувався ліцейським книжковим зібранням, почали виділяти 350 рублів асигнаціями на рік (100 руб. 6 коп. сріблом)²²⁵. Керівництво Одеського навчального округу почало приділяти значно більше уваги організації бібліотечної справи в ліцеї. Питанням стосовно того, «какой порядок должен быть соблюдаем при выдаче книг»²²⁶ у бібліотеці Рішельєвського ліцею переймався і попечитель Одеського навчального округу Д. М. Княжевич у 1839 р. За його вимогою бібліотекар ліцею П. В. Беккер склав проект нових правил, за якими повинні були працювати бібліотеки всіх навчальних закладів Одеського навчального округу, у тому числі і бібліотека Рішельєвського ліцею. 13 травня 1839 р. цей проект, що включав до себе і питання стосовно обслуговування читачів, був представлений Раді Рішельєвського ліцею. В обговоренні проекту правил організації бібліотеки брали участь члени Ради лі-

цею К. П. Зеленецький, В. Є. Левтеропуло, П. О. Симонович, Х. Г. Гассгаген, Ф. К. Брун, Г. К. Брун, В. П. Пахман, М. К. Павловський, Г. І. Міхневич та М. О. Соловйов, С. Ф. Коробкін, В. В. Григор'єв²²⁷.

Проект П. В. Беккера з деякими змінами був прийнятий Радою Рішельєвського ліцею 19 липня 1839 р. Згідно з новими правилами бібліотеки всіх навчальних закладів Одеського навчального округу, і бібліотека Рішельєвського ліцею як основний заклад подібного типу в регіоні, повинні працювати три рази на тиждень в оговорений час. Книги з основної (фундаментальної) частини бібліотеки ліцею видавались викладачам на один місяць, під час канікул викладач міг залишити книги у себе. Ліцеїсти використовували фонд основної (фундаментальної) бібліотеки тільки за дорученням викладачів закладу. Під час канікул ліцеїсти отримували бібліотечні книги тільки з поважної причини. За кожну отриману книгу читачі розписувались у спеціальній книзі видачі²²⁸.

Бібліотечне обслуговування викладачів та студентів книгами основної (фундаментальної) частини книжного зібрання Рішельєвського ліцею всього одну годину три рази на тиждень викликало цілком справедливе незадоволення читачів²²⁹. Такі правила роботи ліцейської бібліотеки діяли до 1850 р., до того часу, коли ліцей в Одесі отримав штатну посаду бібліотекаря.

Першим штатним бібліотекарем Рішельєвського ліцею став В. М. Шишковський. Згідно штатного розкладу бібліотекар отримав 400 руб. сріблом на рік і весь свій робочий час присвячував організації бібліотеки та обслуговуванню читачів. З цього часу фундаментальна частина ліцейської бібліотеки була відкрита для обслуговування щоденно з 10-ї години ранку до 2-ї години дня²³⁰. З того ж часу було виділено особливе приміщення, де ліцеїсти у вільний від занять час могли читати бібліотечні книги.

Інші підрозділи бібліотеки Рішельєвського ліцею мали свої окремі правила обслуговування читачів. Згідно правил для студентської бібліотеки, складених у 1838 р., видача книг з цього підрозділу проводилась з дозволу інспектора один або два рази на тиждень, у призначені для цього дні. Кожному студенту дозволялось видавати тільки по одному однотомному твору, при багатотомних творах – не більше двох томів. Бібліотечні книги не могли перебувати у студента довше двох тижнів. З початком канікул всі книги, взяті студентами, повертались до бібліотеки. За збереження книг несли відповідальність студенти²³¹.

У «Правилах для студентів Рішельєвського лицей», складених за вказівкою попечителя Одеського навчального округу М. І. Пирогова у 1856–1857 р., йде мова і про каральні заходи стосовно ліцеїстів, які були порушниками правил використання книг з бібліотеки. За неповернення книг у встановлений місячний термін або вивезення їх за межі Одеси ліцеїст позбавлявся права брати книги додому з бібліотеки навчального закладу, як і за втрату бібліотечної книги. Також ніхто не міг передавати книги з бібліотеки Рішельєвського ліцею стороннім особам²³².

Окремо, у 1857 р., були складені правила користування для Кабінету для читання студентів Рішельєвського ліцею²³³. Кабінет був відкритий щоденно з 1-ї години дня до 8-ї години вечора, у святкові дні та на канікулах – після літургії у ліцейській церкві. Журнали та газети видавались ліцейстам додому тільки з 8-ї години вечора до 9-ї години ранку наступного дня. Книги, не більше ніж 3 одиниці, видавались на 2 тижні. Під час канікул книги видавались ліцейстам у необмеженій кількості (Додаток 6).

Таким чином, кожний підрозділ бібліотеки Рішельєвського ліцею мав свої окремі правила, що формувались протягом всього періоду функціонування навчального закладу та були направлені на більш ефективне обслуговування різних категорій читачів ліцею.

Примітки

- ¹ Образование и устав Ришельевского лицея в Одессе. СПб., 1818. С. 13.
- ² Там само. С. 2–3.
- ³ Одеський національний університет імені І. І. Мечникова : історія та сучасність (1865–2015) / ОНУ ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2015. С. 27.
- ⁴ Там само.
- ⁵ Историческая записка о состоянии и действиях Ришельевского лицея с 31-го августа 1837 по 20-ое июня 1838 года. *Речи, произнесенные в торжественном собрании Ришельевского лицея 20-го июня 1838*. Одесса, 1838. С. 3.
- ⁶ Ленц Н. И. Учебно-воспитательные заведения, из которых образовался Ришельевский лицей, 1804–1817. Одесса, 1903. С. 169–170.
- ⁷ ДАОО. Ф. 44 (Рішельєвський ліцей). Оп. 1 (1804–1817). Спр. 38. Арк. 33, 35.
- ⁸ Ленц Н. И. Учебно-воспитательные заведения ... С. 170.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Образование и устав Ришельевского лицея в Одессе. СПб., 1818. С. 87.
- ¹¹ Там само. С. 35.
- ¹² ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1821). Спр. 9. Арк. 1 ; Там само. Оп. 1 (1822). Спр. 46. Арк. 91.
- ¹³ Там само. Оп. 1 (1836). Спр. 3. Арк. 24.
- ¹⁴ Там само. Оп. 1 (1825). Спр. 32. Арк. 91.
- ¹⁵ Там само. Оп. 1 (1836). Спр. 3. Арк. 218.
- ¹⁶ Там само. Арк. 326.
- ¹⁷ Историческая записка ..., с 1 сентября 1860 по 30 августа 1861 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1860–1861 академического года*. Одесса, 1861. С. 6.
- ¹⁸ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1828, учб. частина). Спр. 8. Арк. 13.
- ¹⁹ Там само. Оп. 2 (1840). Спр. 9. Арк. 217.
- ²⁰ Там само. Оп. 1 (1836). Спр. 3. Арк. 124.
- ²¹ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 1 : Царствование императора Александра I, 1802-1825. Изд. 2-е. СПб., 1875. Стр. 1136, № 386.
- ²² ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1833). Спр. 20. Арк. 1–6.
- ²³ Там само. Оп. 2 (1840). Спр. 9. Арк. 231.
- ²⁴ Там само. Оп. 2 (1840). Спр. 9. Арк. 233–238 ; Историческая записка ..., с 1 сентября 1863 по 30 августа 1864 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1863–1864 академического года*. Одесса, 1864. С. 110.

- 25 ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1835). Спр. 65. Арк. 59 ; Историческая записка ..., с 1 сентября 1863 по 30 августа 1864 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1863–1864 академического года*. Одесса, 1864. С. 111.
- 26 ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1828). Спр. 8. Арк. 27.
- 27 Там само. Оп. 1 (1821). Спр. 9. Арк. 28–29.
- 28 Там само. Оп. 1 (1822). Спр. 46. Арк. 1–2, 9, 39 зв.
- 29 Там само. Оп. 1 (1821). Спр. 9. Арк. 6–6 зв.
- 30 Там само. Оп. 1 (1824). Спр. 100. Арк. 14–15.
- 31 Там само. Оп. 1 (1825). Спр. 30. Арк. 2–11.
- 32 Там само. Оп. 2 (1846). Спр. 1. Арк. 260 зв.
- 33 Там само. Оп. 1 (1820). Спр. 2. Арк. 6.
- 34 Там само. Арк. 328–328 зв.
- 35 ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1819). Спр. 4. Арк. 185 ; Там само. Оп. 1 (1820). Спр. 2. Арк. 24.
- 36 ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1819). Спр. 4. Арк. 179, 185–187 ; Там само. Оп. 1 (1820). Спр. 2. Арк. 98, 341, 343 ; Там само. Оп. 1 (1833). Спр. 27. Арк. 5, 10.
- 37 ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1835). Спр. 65. Арк. 2-2 зв., 19.
- 38 Там само. Оп. 2 (1842). Спр. 2. Арк. 28.
- 39 Там само. Оп. 1 (1836). Спр. 3. Арк. 352.
- 40 Там само. Оп. 1 (1820). Спр. 2. Арк. 266.
- 41 Там само. Оп. 1 (1833). Спр. 27. Арк. 4.
- 42 Там само. Оп. 1 (1822). Спр. 46. Арк. 100–101.
- 43 Там само. Оп. 1 (1835). Спр. 65. Арк. 22–22 зв., 23–24, 83–83 зв., 93–93 зв., 96–96 зв., 97–102 зв., 120–120 зв., 125–127 зв., 130, 154.
- 44 ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1836). Спр. 3. Арк. 204, 319.
- 45 Там само. Арк. 353.
- 46 Историческая записка ..., 20-го июня 1850 по 20 июня 1851 года. *Годичный акт в Ришельевском лицее, 20 июня 1851 года*. Одесса, 1851. С. 10.
- 47 ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1847). Спр. 157. Арк. 5–6 зв.
- 48 Там само. Оп. 2 (1846). Спр. 163. Арк. 101 зв.
- 49 Там само. Оп. 2 (1842). Спр. 2. Арк. 22, 35, 81, 88.
- 50 Третье продолжение каталога книг библиотеки Ришельевского Лицея на 1861 год. С. 360–373. Рукопись.
- 51 ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1836). Спр. 9. Арк. 299 ; Там само. Оп. 2 (1842). Спр. 2. Арк. 88.
- 52 ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1836). Спр. 9. Арк. 248 ; Там само. Оп. 2 (1844). Спр. 2. Арк. 27, 31, 125, 133, 157 ; Там само. Оп. 2 (1845). Спр. 29. Арк. 40, 103 ; Там само. Оп. 2 (1846). Спр. 2. Арк. 14,18 ; Там само. Оп. 2 (1848). Спр. 15. Арк. 67.
- 53 ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1842). Спр. 2. Арк. 78 ; Там само. Оп. 2 (1845). Спр. 29. Арк. 78, 129, 131 ; Там само. Оп. 2 (1846). Спр. 2. Арк. 34.
- 54 ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1840). Спр. 9. Арк. 138.
- 55 Там само. Оп. 2 (1843). Спр. 110. Арк. 23 зв.
- 56 Там само. Арк. 24.
- 57 Там само. Арк. 32.
- 58 Там само. Арк. 113.
- 59 Там само. Арк. 271–272 зв.
- 60 Каталог изданий XVI века : из фондов Научной библиотеки ОНУ им. И. И. Мечникова / сост. Е. В. Полевщикова ; науч. ред. Е. А. Радзиховская. Одесса, 2003. № 417.
- 61 Там само. № 356.
- 62 История Вильнюсского университета (1579–1979) / под ред. С. Лазутка. Вильнюс, 1979. С. 95.
- 63 Мяскова Т. Библиотеки Імп. Віленського університету та Імп. Віленської медико-хірургічної академії (історія заснування, шляхи надходження до фонду бібліотеки Імп. Університету Св.

- Володимира та подальша доля). *Книжкові колекції, рідкісні видання та рукописи в сучасному науково-інформаційному просторі : матеріали конф., присвяч. 85-річчю Музею книги Одес. держ. наук. б-ки ім. М. Горького (Одеса, 25-27 верес. 2007 р.)* / упоряд. Т. Л. Подкупко ; відп. ред. О. Ф. Ботушанська. Одеса, 2008. С. 114.
- ⁶⁴ Обзорение состояния Одесского учебного округа в 1834–1835-ом академическом году : извлеч. из ист. зап., чит. в торжеств. собр. Ришельевского лицея 30-го авг. 1835 г. *Одес. вестн.* 1835. 13 нояб. (№ 94).
- ⁶⁵ Гребцова И. С. Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина XIX – начало XX ст.). *Благотворительность и меценатство в Новороссийском университете : библиогр. указ.* / Одес. нац. ун-т им. И. И. Мечникова ; сост.: В. В. Самодурова, И. С. Гребцова. Одесса, 2009. С. 26.
- ⁶⁶ ДАОО. Ф. 44 (Ришельевский лицей). Оп. 1 (1819). Спр. 4. Арк. 2 зв.
- ⁶⁷ Там само. Арк. 152.
- ⁶⁸ Там само. Арк. 2 зв.
- ⁶⁹ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1829, госп. частина). Спр. 14.
- ⁷⁰ Там само. Оп. 1 (1819). Спр. 4. Арк. 174.
- ⁷¹ Там само. Оп. 1 (1821). Спр. 43. Арк. 3 зв.
- ⁷² Там само. Оп. 1 (1822). Спр. 2. Арк. 26.
- ⁷³ Михневич И. Г. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея, с 1817 по 1857 год. Одесса, 1857. С. 124.
- ⁷⁴ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1821). Спр. 43. Арк. 3 зв.
- ⁷⁵ Там само. Арк. 121.
- ⁷⁶ Николай Никифорович Мурзакевич : автобиография / примеч. и библиогр. очерк В. В. Дабижа. СПб., 1886. С. 115.
- ⁷⁷ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1836). Спр. 9. Арк. 420.
- ⁷⁸ Там само. Оп. 1 (1848). Спр. 15. Арк. 10.
- ⁷⁹ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1838). Спр. 9. Арк. 18 ; Там само. Оп. 2 (1842), спр. 2. Арк. 20–21 ; Там само. Оп. 2 (1846). Спр. 2. Арк. 122 ; Там само. Оп. 2 (1848). Спр. 15. Арк. 46–46 зв., арк. 61.
- ⁸⁰ ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1842). Спр. 2. Арк. 21.
- ⁸¹ Там само. Оп. 2 (1848). Спр. 15. Арк. 46–46 зв.
- ⁸² Историческая записка ..., с 20 июня 1848 по 20 июня 1849 года. *Годичный акт в Ришельевском лицее, 21 июня 1849 года.* Одесса, 1849. С. 11.
- ⁸³ ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1842). Спр. 2. Арк. 114–115.
- ⁸⁴ Фундаментальный каталог библиотеки Ришельевского лицея с 1 января 1861 года. Л. 50–53. Рукопись.
- ⁸⁵ Алексеев М. В. Дар профессора П. В. Беккера библиотеке Ришельевского лицея. *Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія: Біблієкознавство, бібліографознавство, книгознавство.* 2013. Т. 18, вип. 1 (9). С. 9–25.
- ⁸⁶ ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1842). Спр. 2. Арк. 80.
- ⁸⁷ Там само. Оп. 2 (1847). Спр. 4. Арк. 40.
- ⁸⁸ Там само. Оп. 2 (1851). Спр. 12. Арк. 51.
- ⁸⁹ Фундаментальный каталог библиотеки Ришельевского лицея с 1 января 1861 года. Арк. 36. Рукопись.
- ⁹⁰ ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1844). Спр. 2. Арк. 76.
- ⁹¹ Там само. Оп. 2 (1847). Спр. 4. Арк. 24.
- ⁹² Там само. Оп. 1 (1835). Спр. 65. Арк. 136.
- ⁹³ Там само. Оп. 1 (1835). Спр. 65. Арк. 188.
- ⁹⁴ Историческая записка ..., с 20 июня 1848 по 20 июня 1849 года. *Годичный акт в Ришельевском лицее, 21 июня 1849 года.* Одесса, 1849. С. 10.
- ⁹⁵ ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1851). Спр. 12. Арк. 7.
- ⁹⁶ Там само. Оп. 1 (1835). Спр. 65. Арк. 204–204 зв.

- ⁹⁷ Там само. Оп. 2 (1844). Спр. 2. Арк. 84–84 зв., 92–92 зв.
- ⁹⁸ Там само. Оп. 2 (1842). Спр. 2. Арк. 13.
- ⁹⁹ Там само. Оп. 1 (1828, учб. частина). Спр. 8. Арк. 66–66 зв. ; Там само. Оп. 1 (1833, учб. частина). Спр. 27. Арк. 67.
- ¹⁰⁰ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1828, учб. частина). Спр. 8. Арк. 66–66 зв.
- ¹⁰¹ Там само. Оп. 1 (1836). Спр. 9. Арк. 385.
- ¹⁰² Там само. Оп. 1 (1838). Спр. 9. Арк. 12.
- ¹⁰³ Там само. Оп. 2 (1848). Спр. 17. Арк. 208.
- ¹⁰⁴ Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей. Одеса, 2002. С. 128.
- ¹⁰⁵ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1821). Спр. 43. Арк. 3 зв.–4.
- ¹⁰⁶ Там само. Оп. 4 (1824). Спр. 89. Арк. 40.
- ¹⁰⁷ Там само. Оп. 1 (1835). Спр. 65. Арк. 31, 63.
- ¹⁰⁸ Там само. Оп. 2 (1842). Спр. 2. Арк. 67.
- ¹⁰⁹ ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1847). Спр. 4. Арк. 25.
- ¹¹⁰ Там само. Арк. 24.
- ¹¹¹ Русские анонимные и подписанные псевдонимами произведения печати, 1801–1926 : библиогр. указ. / сост.: Г. З. Гусева, Л. Б. Кулибаба, М. Н. Матвеева и др. ; ред. Е. И. Кожевников. Л., 1977. Вып. 1. С. 45.
- ¹¹² ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1846). Спр. 2. Арк. 86.
- ¹¹³ Там само. Оп. 1 (1833, учб. частина). Спр. 20. Арк. 21.
- ¹¹⁴ Там само. Оп. 2 (1842). Спр. 2. Арк. 85–86.
- ¹¹⁵ Страшнюк С. Сербське підгрунття Харківського університету : Атанасіє Стойкович. *Українська історія, культура, мистецтво : укр.-серб. зб.* Харків, 2009. № 4. С. 29.
- ¹¹⁶ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1836). Спр. 27. Арк. 1.
- ¹¹⁷ Там само. Арк. 5.
- ¹¹⁸ Там само. Арк. 5 об.
- ¹¹⁹ ДАОО. Ф. 44. Оп. 4. Спр. 650.
- ¹²⁰ ДАОО. Ф. 153 (Линниченко Іван Андрійович, особовий фонд). Оп. 1. Спр. 510. Арк. 57.
- ¹²¹ Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова : іст. нарис до 185-річчя заснування / під ред. В. А. Сминтини ; керівник авт. кол. М. О. Подрезова. Одеса, 2002. С. 11.
- ¹²² ДАОО. Ф. 44. Оп. 3 (1861). Спр. 80. Арк. 1 зв.
- ¹²³ Историческая записка . . . *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1858-1859 академического года.* Одесса, 1859. С. 50.
- ¹²⁴ Протоколы заседаний императорского Новороссийского университета : 22 марта 1868. Одесса, б. г. С. 59 (п. 12).
- ¹²⁵ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета : ист. зап. Академ. списки. Одесса, 1890. С. 126.
- ¹²⁶ Попруженко М. Г. Григорович в Одессе. *Собрание сочинений Виктора Ивановича Григоровича (1864–1876)* / изд. Ист.-филол. О-ва при имп. Новорос. ун-те ; под ред. М. Г. Попруженко. Одесса, 1916. С. IV.
- ¹²⁷ Фундаментальный каталог библиотеки Ришельевского лицея с 1 января 1861 года. Л. 165–201. Рукопись
- ¹²⁸ Дьомін О. Б., Алексєєнко М. В. Шукач слов'янських скарбів В. І. Григорович. Одеса, 2015. С. 80–401.
- ¹²⁹ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1821). Спр. 28. Арк. 1–1 зв., 14 ; Там само. Оп. 1 (1826). Спр. 23. Арк. 112.
- ¹³⁰ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1829, госп. частина). Спр. 14. Арк. 2.
- ¹³¹ Там само. Арк. 4–28.
- ¹³² Полевщикова Е. В. Библиотека Ришельевского лицея в 1817–1828 гг. : по материалам Государственного архива Одесской области. *Вісн. Одес. нац. ун-ту.* 2007. Т. 12, вип. 4 : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. С. 46.

- ¹³³ Юрченко П. О. Аббат Николь и первые годы Ришельевского лицея. *Ришельевский лицей и Имп. Новороссийский университет : сб., издаваемый бывшими воспитанниками лицея и университета*. Ч. 1. Одесса, 1898. С. 37.
- ¹³⁴ Алексеенко М. В. Организация каталогов в библиотеке Одесского Ришельевского лицея (1817–1865). *Б-ки нац. акад. наук: проблемы функционирования, тенденции развития : науч.-практ. и теорет. сб.* Киев, 2017. С. 98–107.
- ¹³⁵ Одеський національний університет імені І. І. Мечникова : історія та сучасність (1865–2015) / ОНУ ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2015. С. 46–47.
- ¹³⁶ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1838). Спр. 40. Арк. 1.
- ¹³⁷ Там само. Спр. 33. Арк. 19.
- ¹³⁸ Там само. Спр. 33. Арк. 5.
- ¹³⁹ ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1841). Спр. 1. Арк. 210.
- ¹⁴⁰ Там само. Оп. 1 (1838). Спр. 33. Арк. 15–15 зв.
- ¹⁴¹ Историческая записка ..., с 1 сентября 1860 по 30 августа 1861 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1860-1861 академического года*. Одесса, 1861. С. 5.
- ¹⁴² Историческая записка о действиях Ришельевского лицея и состоящей при нем гимназии с 20-го июня 1838 по 20-е июня 1839 года. *Речи, произнесённые в торжественном собрании Ришельевского лицея 20-го июня 1839 года*. Одесса, 1839. С. 2.
- ¹⁴³ Второе продолжение каталога книг библиотеки Ришельевского Лицея по 1853 год. [4], 144 с. Рукопись.
- ¹⁴⁴ Третье продолжение каталога книг библиотеки Ришельевского Лицея по 1861 год. [4], 376 с. Рукопись.
- ¹⁴⁵ Фундаментальный каталог библиотеки Ришельевского лицея с 1 января 1861 года. Л. 201. Рукопись.
- ¹⁴⁶ ЖМНП. 1850. Ч. 67, № 27 (6 июня). С. 55 ; Михневич И. Г. Зазнач. твір. С. 127–128.
- ¹⁴⁷ Сумароков А. Воспоминания об Одесском Ришельевском лицее с 1825 г. по 1828 г. *Одес. вестн.* 1885. Ноябрь. (№ 254, 266).
- ¹⁴⁸ О новом уставе и штате Ришельевского лицея. *ЖМНП*. 1837. Ч. 14, № 6 (июнь). С. ССХVIII.
- ¹⁴⁹ Историческая записка ..., с 18 июня 1844 по 17 июня 1845 года. *Годичный акт в Ришельевском лицее бывший 17 июня 1845 года*. Одесса, 1845. С. 5.
- ¹⁵⁰ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1838). Спр. 40. Арк. 2 зв.
- ¹⁵¹ Там само. Арк. 54–56 зв., 60–62 зв.
- ¹⁵² Там само. Арк. 2.
- ¹⁵³ Там само. Арк. 5, 24–24 об.
- ¹⁵⁴ ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1846). Спр. 1. Арк. 89.
- ¹⁵⁵ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1838). Спр. 40. Арк. 28–28 зв., 29–29 зв.
- ¹⁵⁶ Там само. Арк. 54–56 зв., 60–62 зв.
- ¹⁵⁷ Историческая записка ..., с 18 июня 1844 по 17 июня 1845 года. *Годичный акт в Ришельевском лицее бывший 17 июня 1845 года*. Одесса, 1845. С. 15.
- ¹⁵⁸ Историческая записка ..., с 28-го августа 1855 по 28-е августа 1856 года. *Годичный акт в Ришельевском лицее, 28 августа 1856 года*. Одесса, 1856. С. 220.
- ¹⁵⁹ Михневич И. Г. Зазнач. твір. С. 129–130.
- ¹⁶⁰ Историческая записка ..., с 28 августа 1856 по 1 сентября 1857 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1856-1857 академического года, и открытия курсов в новом здании*. Одесса, 1857. С. 4.
- ¹⁶¹ Историческая записка ..., с 28 августа 1856 по 1 сентября 1857 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1856-1857 академического года, и открытия курсов в новом здании*. Одесса, 1857. С. 4 ; ДАОО. Ф. 44. Оп. 3 (1857). Спр. 33. Арк. 14 зв.
- ¹⁶² ДАОО. Ф. 44. Оп. 3 (1857). Спр. 33. Арк. 6–7 зв.
- ¹⁶³ Там само. Арк. 6–7 зв.
- ¹⁶⁴ Цит. за: Маркевич А. И. Зазнач. твір. С. 21.

- ¹⁶⁵ Историческая записка ... *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1858-1859 академического года*. Одесса, 1859. С. 61 ; ДАОО. Ф. 153 (Линниченко Иван Андрійович, особовий фонд). Оп. 1. Спр. 510. Арк. 57.
- ¹⁶⁶ ДАОО. Ф. 44. Оп. 3. (1857). Спр. 33. Арк. 26 зв.
- ¹⁶⁷ Там само. Арк. 6.
- ¹⁶⁸ Историческая записка ... *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1858-1859 академического года*. Одесса, 1859. С. 50.
- ¹⁶⁹ Историческая записка ... *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1858-1859 академического года*. Одесса, 1859. С. 61.
- ¹⁷⁰ Историческая записка ..., с 1 сентября 1863 по 30 августа 1864 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1863-1864 академического года*. Одесса, 1864. С. 116.
- ¹⁷¹ Историческая записка ... с 20-го июня 1838 по 20-е июня 1839 года *Речи, произнесённые в торжественном собрании Ришельевского лицея 20-го июня 1839 года*. Одесса, 1839. С. 8.
- ¹⁷² Историческая записка ..., с 20 июня 1841 по 20 июня 1842 года. *Речи, произнесённые в торжественном собрании Ришельевского лицея, 21 июня, 1842 года*. Одесса, 1842. С. 15.
- ¹⁷³ Историческая записка ... с 1 сентября 1859 по 30 августа 1860 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1859-1860 академического года*. Одесса, 1860. С. 14.
- ¹⁷⁴ Историческая записка ... с 31-го августа 1837 по 20-ое июня 1838 года. *Речи, произнесённые в торжественном собрании Ришельевского лицея 20-го июня 1838*. Одесса, 1838. С. 8 ; Историческая записка ... с 18 июня 1844 по 17 июня 1845 года. *Годичный акт в Ришельевском лицее бывший 17 июня 1845 года*. Одесса, 1845. С. 14.
- ¹⁷⁵ Историческая записка ..., с 17-го июня 1845 г. по 20-е июня 1846 г. *Годичный акт в Ришельевском лицее, 25 июня 1846 года*. Одесса, 1846. С. 112 ; Историческая записка ... с 30-го августа 1853 по 28-е августа 1855 года. *Годичный акт в Ришельевском лицее, 28 августа 1855 года*. Одесса, 1855. С. 64 ; Историческая записка ... с 1 сентября 1863 по 30 августа 1864 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1863-1864 академического года*. Одесса, 1864. С. 116.
- ¹⁷⁶ Историческая записка о состоянии и действиях Ришельевского лицея, с 1 сентября 1859 по 30 августа 1860 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1859-1860 академического года*. Одесса, 1860. С. 14 ; Историческая записка ... с 1 сентября 1863 по 30 августа 1864 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1863-1864 академического года*. Одесса, 1864. С. 116.
- ¹⁷⁷ Историческая записка ..., с 20 июня 1842 по 20 июня 1843 года, с кратким обзором 25-летнего существования лицея. *Речи, произнесённые в торжественном собрании Ришельевского лицея 20-го июня 1843 года*. Одесса, 1843. С. 15 ; Историческая записка ... с 20 июня 1843 по 18 июня 1844 года. *Речи, произнесённые в торжественном собрании Ришельевского лицея 18-го июня, 1844 года*. Одесса, 1844. С. 7.
- ¹⁷⁸ Историческая записка ..., с 20 июня 1841 по 20 июня 1842 года. *Речи, произнесённые в торжественном собрании Ришельевского лицея, 21 июня, 1842 года*. Одесса, 1842. С. 15.
- ¹⁷⁹ ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1846). Спр. 1. Арк. 80-80 зв.
- ¹⁸⁰ Историческая записка ..., с 1 сентября 1859 по 30 августа 1860 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1859-1860 академического года*. Одесса, 1860. С. 14.
- ¹⁸¹ Историческая записка ..., с 1 сентября 1862 по 30 августа 1863 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1862-1863 академического года*. Одесса, 1863. С. 84.
- ¹⁸² Историческая записка ..., с 1 сентября 1863 по 30 августа 1864 года. *Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1863-1864 академического года*. Одесса, 1864. С. 116.

- ¹⁸³ Мурзакевич Н. Очерк заслуг сделанных наукам Светлейшим князем Михаилом Семеновичем Воронцовым. *Зап. Одес. о-ва истории и древностей*. Одесса, 1858. Т. 4. С. 405.
- ¹⁸⁴ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1838). Спр. 42. Арк. 21.
- ¹⁸⁵ Там само. Арк. 23–24 об.
- ¹⁸⁶ Историческая записка ..., с 20 июня 1840 по 20 июня 1841 года. *Речи, произнесенные в торжественном собрании в Ришельевского лицея, 22 июня, 1841 года*. Одесса, 1841. С. 94.
- ¹⁸⁷ Историческая записка ..., с 18 июня 1844 по 17 июня 1845 года. *Годичный акт в Ришельевском лицее бывший 17 июня 1845 года*. Одесса, 1845. С. 5.
- ¹⁸⁸ ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1840). Спр. 9. Арк. 243–243 об.
- ¹⁸⁹ Василий Васильевич Григорьев по его письмам и трудам, 1816–1881. С приложением портрета и факсимиле / сост. Н. И. Веселовский ; изд. Имп. Рус. Археол. о-ва. СПб., 1887. С. 43–44 ; ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1839). Спр. 78. Арк. 1–1 об., 7.
- ¹⁹⁰ История отечественного востоковедения до середины XIX века / под ред.: Г. Ф. Ким, П. М. Шаститко. М., 1990. С. 116.
- ¹⁹¹ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1839). Спр. 78. Арк. 9-9 об., 10 зв.
- ¹⁹² Там само. Арк. 10–10 зв.
- ¹⁹³ ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1840). Спр. 9. Арк. 40.
- ¹⁹⁴ Там само. Арк. 42 зв., 101–103.
- ¹⁹⁵ Там само. Арк. 253, 254–254 зв., 275–275 зв.
- ¹⁹⁶ Там само. Арк. 151–151 зв.
- ¹⁹⁷ Историческая записка ..., с 20 июня 1840 по 21 июня 1841 года. *Речи, произнесенные в торжественном собрании Ришельевского лицея, 22-го июня, 1841 года*. Одесса, 1841. – С. 94.
- ¹⁹⁸ ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1840). Спр. 9. Арк. 101–101 зв. ; Там само. Оп. 2 (1841). Спр. 1. Арк. 152–152 зв., 208.
- ¹⁹⁹ Там само. Оп. 2 (1846). Спр. 163. Арк. 9.
- ²⁰⁰ Там само. Оп. 2 (1840). Спр. 9. Арк. 212–213 ; Там само. Оп. 2 (1841). Спр. 1. Арк. 192–192 зв.
- ²⁰¹ Там само. Оп. 1 (1838). Спр. 33. Арк. 140 зв.
- ²⁰² Историческая записка ..., с 20 июня 1841 по 20 июля 1842 года. *Речи, произнесенные в торжественном собрании Ришельевского лицея, 21-го июня, 1842 года*. Одесса, 1842. С. 15.
- ²⁰³ Историческая записка ..., с 30-го августа 1854 по 28-е августа 1855 года. *Годичный акт в Ришельевском лицее, 28 августа 1855 года*. Одесса, 1855. С. 64.
- ²⁰⁴ Историческая записка ..., с 20-го июня 1853 по 30-е августа 1854 года. *Годичный акт в Ришельевском лицее, 30 августа 1854 года*. Одесса, 1854. С. 104.
- ²⁰⁵ Историческая записка ..., с 30-го августа 1854 по 28-е августа 1855 года. *Годичный акт в Ришельевском лицее, 28 августа 1855 года*. Одесса, 1855. С. 59, 129 ; Григорьев В. В. Императорский С. Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования : ист. зап. СПб., 1870. С. 287.
- ²⁰⁶ Избаш Т. А., Скрыпник В. В. Одесское общество истории и древностей и становление востоковедения в Одессе. *Лукомор'я : археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я*. Одеса, 2008. Вип. 2. С. 24.
- ²⁰⁷ Образование и устав Ришельевского лицея в Одессе. СПб., 1818. С. 87.
- ²⁰⁸ Полевщикова Е. В. Библиотека Ришельевского лицея в 1817–1828 гг. ... С. 29–95.
- ²⁰⁹ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1819). Спр. 4. Арк. 152.
- ²¹⁰ Там само. Арк. 41–42, 48–49, 52, 67, 69, 70.
- ²¹¹ Ковальов Є. З історії бібліотеки Рішельєвського лицю в Одесі. *Вісн. Кн. палати*. 2004. № 1. С. 43–45.
- ²¹² ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1821). Спр. 28, арк. 11 зв., 14.
- ²¹³ Там само. Оп. 1 (1826). Спр. 23. Арк. 112.
- ²¹⁴ Там само. Оп. 1 (1827). Спр. 3. Арк. 1–10.
- ²¹⁵ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1829, госп. часть). Спр. 14. Арк. 2.
- ²¹⁶ Там само. Арк. 4–28.

- ²¹⁷ О новом уставе и штате Ришельевского лицея. *ЖМНП*. 1837. Ч. 14. № 6 (июнь). С. ССХVIII ; ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1849). Спр. 75. Арк. 17.
- ²¹⁸ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1836). Спр. 27. Арк. 5–5 зв.
- ²¹⁹ Там само. Оп. 1 (1839). Спр. 65. Арк. 15–17.
- ²²⁰ Алексеенко М. В. Видання з бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії в книжковому зібранні Ришельовського ліцею. *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського*. 2011. Вип. 31. С. 185–192.
- ²²¹ ЖМНП. 1850. Ч. 67, № 27 (6 июня). С. 55.
- ²²² Алексеенко М. В. Пожертвования и дары частных лиц как важные источники пополнения книжного фонда библиотеки Ришельевского лицея. *Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство*. 2012. Т. 17, вип. 1 (7). С. 21–22.
- ²²³ Образование и устав Ришельевского лицея в Одессе. СПб., 1818. С. 87.
- ²²⁴ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1826). Спр. 23. Арк. 112–112 зв.
- ²²⁵ О новом уставе и штате Ришельевского лицея. *ЖМНП*. 1837. Ч. 14, № 6 (июнь). С. ССХVIII.
- ²²⁶ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1839). Спр. 65. Арк. 1 зв.
- ²²⁷ Там само. Арк. 6–8 зв.
- ²²⁸ Там само. Спр. 65. Арк. 5.
- ²²⁹ ДАОО. Ф. 44. Оп. 2 (1849). Спр. 75. Арк. 9.
- ²³⁰ Историческая записка ..., 20-го июня 1850 по 20 июня 1851 года. *Годичный акт в Ришельевском лицее, 20 июня 1851 года*. Одесса, 1851. С. 5.
- ²³¹ ДАОО. Ф. 44. Оп. 1 (1838). Спр. 40. Арк. 28–28 зв., 29–29 зв.
- ²³² Правила для студентов Ришельевского лицея. Одеса, 1856–1857. С. 8.
- ²³³ ДАОО. Ф. 44. Оп. 3 (1857). Спр. 33. Арк. 6.